

## **מעומקי הרגש והתודעה:**

# **התפתחות התוכניות החינוכיות וחומרי הפעילות הבלתי פורמליים של מסעות הנוער לפולין שבאחריות משרד החינוך והתרבות, 1988-2008\***

**אלי שיש ויובל דרור**

## **תקציר**

מסעות בני הנוער לפולין, המתקיימים במערכת החינוך באמצעות מינהל חברה ונוער המופקד על החינוך הבלתי פורמאלי במשרד החינוך, מהווים זה למעלה מעשרים שנים מרכיב חשוב בהנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה בקרב התלמידים במדינת ישראל ובעיצוב תודעתם היהודית. במאמר תוצג דרך החינוך הבלתי פורמאלי במשרד החינוך להבניית הזיכרון הקולקטיבי ולהעמקת 'התודעה היהודית' בקרב בני הנוער המשתתפים במסעות לפולין באמצעות בחינת התפתחות התכנית החינוכית "את אחי אנוכי מבקש" בשנים 1988-2008, ועל ידי ניתוח חומרי הפעילות של התכנית שפרסמו המינהל ושותפיו מרכזי "משואה" ו"מורשת", "יד ושם" ועוד. המעקב ההיסטורי מאפשר ללמוד על תהליכי התכנון, הפיתוח והדרכים להטמעת המדיניות של מערכת החינוך (הבלתי פורמאלי) והתשומות הנדרשות לכך.

שלושים ושש תכניות הוצאו לאור בשנים הנחקרות, מרביתן על ידי הגופים השותפים. ארבע 'המקראות' הראשונות הגדירו את התכנים והאתרים הנחוצים לעיצוב הנרטיב של המסע. לאורך השנים לא נעשו שינויים משמעותיים במטרות ובעקרונות המסע ובולטים בהעדרם תכנית חינוכית מרכזת למשלחות הנוער לפולין ודיון עמוק בנחיצותן, ועל כן מרכיביה המרכזיים נמצאו בחוזרי המנהל הכללי של משרד החינוך בנושא. המטרות מתבטאות בנרטיב שבפי המדריכים, אנשי העדות ניצולי השואה והמחנכים המלווים, שהם 'הסוכנים החינוכיים' המשפיעים ביותר על התהליך החינוכי במסע ומוכשרים על ידי המינהל לתפקידם. הנרטיב נזכר באתרים השונים ובאנדרטאות, במסרים שבטקסים, ובשיחות המתקיימות בערב בבתי המלון. החוויה המשמעותית המתרחשת בכל אלה מעשירה את הלמידה על נושא השואה והיהודים בתקופה זו ומשפיעה על עיצוב תודעתם היהודית של המשתתפים. בתהליכי ההכנה בבית הספר ובאתרים שבפולין הרגש תופס תחילה מקום מרכזי, ועם הזמן ההשלמות הקוגניטיביות מחזקות ומשלימות אותו לאורך התהליך של הבטחת נאמנות ושייכות מתוך "עומקי הרגש והתודעה". השימוש בכלי החינוך הבלתי פורמאלי מעצימים את החוויות המתרחשות במסע בפולין, וההכנות בארץ מעשירות את הלמידה על השואה.

**אלי שיש, פרופ' יובל דרור**, אוניברסיטת תל-אביב

\* המאמר מבוסס על תזה שנכתבה על-ידי אלי שיש בהנחיית פרופ' יובל דרור בביה"ס לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.

## א. מבוא: המסעות לפולין במערכת החינוך

אחד האירועים ההיסטוריים המשמעותיים ביותר שהשפיעו על עיצוב זהותה של החברה הישראלית (היהודית-ציונית) במדינת ישראל, היה ועודנו שואת העם היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה (אורון, 2011). מכלול הפעילויות להנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה בקרב תלמידי ישראל לצורך גיבוש הזיכרון הקולקטיבי מהווה גורם בעל חשיבות עליונה בהבניית התודעה היהודית-ציונית ותפיסת האתוס הלאומי של בני הנוער בתהליך החינוכי.

המסעות של בני הנוער לפולין, המתקיימים באמצעות מינהל חברה ונוער במשרד החינוך החל משנת 1988, מהווים זה למעלה מ-25 שנים חלק חשוב בהנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה בקרב תלמידי ישראל ובעיצוב תודעתם היהודית (כהן, 2010).

בחיבור זה יוצג תהליך ההתפתחות של המסעות לפולין על הרצף ההיסטורי, בין השנים 1988 – 2008 באמצעות סקירת כלל התוכניות החינוכיות וחומרי הפעילות שהופקו על-ידי מינהל חברה ונוער<sup>1</sup> ושותפיו לנושא באותן שנים (המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה: "מכון משואה", "מרכז מורשת", "מכון שם עולם", בית הספר להוראת השואה ב"יד ושם" ו"מזאון בית טרזין"). כך ישוקפו הכיוונים והמגמות אשר עלו מתוך סקירת התוכניות ועל רקע זה יוצגו משמעויותיהם.

חקר ההתפתחות ההיסטורית של מקרה זה יחשוף את דרך ההתפתחות של מדיניות משרד החינוך לפיתוח תוכניות חינוכיות, חומרי למידה ופעילויות בנושא המסעות לפולין, ויצג את תהליך עיצוב הנרטיב בקרב בני הנוער במדינת ישראל. יחידות התוכן שנבחנו משקפות את התפיסה והעשייה של מערכת החינוך להתוויית הזיכרון הקולקטיבי כמו גם את מגמות החינוך הבלתי פורמלי לתודעה יהודית באמצעות המסעות לפולין. המעקב ההיסטורי אחר התפתחות התוכניות יעניק מוקדי התייחסות שונים על תהליכי התכנון, הפיתוח והדרכים להטמעת המדיניות של מערכת החינוך (הבלתי פורמלי) והתשומות שנדרשו לכך.

הממצאים שלהלן נאספו מתוך ראיונות אישיים עם מקבלי ההחלטות ועם דמויות משמעותיות אשר פעלו במסגרת מינהל חברה ונוער או בשיתוף פעולה עם אנשיו. כמו כן נותחו התוכניות החינוכיות וחוברות הפעילות שהופקו, דו"חות סיכום של מנהלי משלחות, ניירות עמדה של עובדי המינהל, כל זאת תוך הסתייעות במחקרים אשר עסקו בנושא.

בראשית ימי המדינה היה פער עצום בין תפיסת השואה כאירוע מכונן לבין העיסוק בזיכרון השואה במערכת החינוך במדינת ישראל. המפנה שחל במערכת החינוך בתפיסת מרכזיותו של נושא השואה היה לא רק תוצאה של מודעות ציבורית גבוהה, אלא נבע גם ממרחק הזמן שהיה משמעותי. השנים שחלפו מתקופת האירועים כמו גם העמקת המחקר ההיסטורי על השואה, איפשרו התבוננות אובייקטיבית, שקולה ומרוחקת יותר (קרן, 1985). ההתבוננות בנושא הוראת השואה מפרספקטיבה של הזמן, משפט אייכמן והמחקרים המלווים, הובילו את מערכת החינוך, בעידודה של הכנסת, לשלב תוכניות ללימוד השואה במסגרת לימודי ההיסטוריה.

עיצוב תוכניות ללימוד השואה במסגרת שיעורי ההיסטוריה החל בראשית שנות ה-70 כיחידת לימוד המנותקת מכל הקשר היסטורי עולמי. לימוד נושא השואה בדרכים מגוונות וחוויות במסגרות הפורמליות והבלתי פורמליות של מערכת החינוך, עודנו מרכזי בחינוך לערכים יהודיים-ציוניים והומניים, בעיצוב זהות המתבגרים ובעיצוב הזיכרון הקולקטיבי (קרן, 1998). עיגון הוראת נושא השואה בחוק חינוך ממלכתי (תיקון 1980), ועצם מעורבותו של בית

המחוקקים במטרות לימוד השואה ובתכניה, הגדירו את האחריות שהטיל בית המחוקקים על מערכת החינוך כדי להבטיח את שימור הזיכרון - הדרך בה יישמר הזיכרון הלאומי ומה ייוותר מחוצה לו.

מסעות בני הנוער לפולין המתקיימים באמצעות מינהל חברה ונוער שבמשרד החינוך מהווים חלק משמעותי בלימוד השואה ובהנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה בקרב תלמידי ישראל החל מ-1988 (ראמ"ה 2011; כהן, 2010). דיונים רבים מנקודות מבט שונות התקיימו ועודם מתקיימים בין חוקרים, אנשי תקשורת, אנשי חינוך, פוליטיקאים, הורים ותלמידים סביב נושא המסעות והתהליכים החינוכיים חברתיים/ארגוניים/לימודיים הכרוכים בהם.

מינהל חברה ונוער במשרד החינוך הוביל את התהליך מיום תחילתו בשנת 1988. המינהל מתווה את מדיניות החינוך הבלתי פורמלי של משרד החינוך, מפתח את התוכניות והוא גם זה שמטמיע אותן בבתי הספר וביחידות הנוער ברשויות המקומיות תוך שיתוף פעולה עם המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה (להלן המרכזים החינוכיים). לצורך בחינת הנושא נבדקו רק התוכניות החינוכיות אשר פותחו, נכתבו והוצאו לאור על-ידי מינהל חברה ונוער, ואלה שנכתבו בשיתוף עם המרכזים החינוכיים.

## **ב. ההתפתחות ההיסטורית של המסעות לפולין**

### **1. המסעות הראשונים מטעם "הנוער הציוני" ו"השומר הצעיר" (1964-1987)**

בקיץ 1964 יצא המסע הראשון לאזור אושוויץ וקראקוב<sup>2</sup> שבפולין, מסע שכלל משלחת של בני נוער מטעם תנועת "הנוער הציוני", נציגי בתי ספר מתל-אביב בהדרכתה של פרדקה מזיא ז"ל, ניצולת שואה שהייתה מפעילות המחתרת בגטו בנדין. ב-1966 יצאה משלחת נוספת לפולין מטעם אותה תנועה ובעקבות מלחמת ששת הימים נותקו הקשרים הדיפלומטיים בין ישראל לממשלת פולין, והמסעות לפולין פסקו למשך 17 שנים.

ב-1983, לרגל ציון 40 שנה למרד גטו ורשה, יצאו לפולין משלחות ייצוגיות של ארגונים יהודיים מהארץ ומהעולם, ביניהן גם משלחת של תלמידי כיתות י"ב, נציגי הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר. את מסלול הסיור הובילו אנשי העדות שבעקבות סיפוריהם האישיים נסעה המשלחת.<sup>3</sup> החל משנת 1983 יצאו מדי שנה חניכי "הקיבוץ הארצי" ו"השומר הצעיר" במשלחות לפולין, ובהן שולבו אנשי עדות, ניצולי שואה שהייתה להם זיקה לאידיאולוגיה ולהיסטוריה התנועתית. במקביל החלו לצאת למסע משלחות נוספות מבתי הספר הקיבוציים. התרשמותם של המורים והתלמידים שחוו את המסע חיזקה את ההערכה, שהביקור בפולין מזמן חוויה חינוכית חזקה ומשמעותית (אצילי, 1998: 105). במסע הראשון, שכאמור התקיים ב-1983, גובש המסלול על-ידי משרד הנסיעות שבאמצעותו יצאה המשלחת. במסעות הבאים עוצב המסלול על-פי תפיסת המארגנים מהתנועות בין שלוש ערים: ורשה, לובלין וקראקוב. למסלולים הוספו גיחות לעיירות ולאתרים כדי להיענות לבקשות של חניכים ובהתאם לסיפורו של הניצול שליווה את המשלחת (אצילי, 1998: 108).

## **ב.2. משרד החינוך מנהל את המסעות לפולין באמצעות מינהל חברה ונוער (1988 ואילך)**

בשנת 1986 ביקר בפולין אברהם עודד כהן, מנהל מינהל חברה ונוער, כאורח אגודת קורצ'אק. התרשמותו מהביקור הובילה אותו למסקנה כי לסיור בפולין יש פוטנציאל חינוכי עצום, ובסתיו 1988 יצאה המשלחת הממלכתית הראשונה מטעם משרד החינוך לפולין (הקומוניסטית). המשלחת מנתה 400 תלמידים ובראשה עמד מנכ"ל משרד החינוך דאז ד"ר שמשון שושני.<sup>4</sup> באביב 1987, שר החינוך דאז יצחק נבון ביקר בפולין, ובעקבות התרשמותו העמוקה הוחלט במשרד החינוך לבנות תוכנית חינוכית לתלמידי כיתות י"א-י"ב, אשר בשיאה יעמוד הסיור בפולין. משימה זו הוטלה על-ידי השר נבון על מינהל חברה ונוער.<sup>5</sup>

בשנים 1988-1989 החלו לצאת המסעות באחריות מינהל חברה ונוער, מסעות המתקיימים עד היום, והם התבססו על אותו מסלול שקבעו מארגני המשלחות הראשונות.<sup>6</sup> בסביבת כל אחת משלוש הערים נכלל ביקור במחנה השמדה: טרבלינקה באזור ורשה, מיידנק באזור לובלין, ואושוויץ באזור קראקוב. במסלול ניתנה גם התייחסות לערים ולעיירות בעלות משמעות היסטורית ופולנית. חשיבותה של תוכנית המסע בפולין היא בכך שהיא מעצבת את תפיסת "נוף פולין" בעיני המשתתפים ובכך משפיעה על מכלול ההתרשמויות שלהם במהלך המסע.<sup>7</sup> כאשר מינהל חברה ונוער החל לנהל את המסעות לפולין חל מפנה משמעותי במספר התלמידים שלקחו בהם חלק, ובכך הוחל בהפעלת התוכנית החינוכית "את אחי אנוכי מבקש". החל מ-1988 ועד מועד כתיבת שורות אלה, יוצאות ברצף משלחות לפולין, כ-25,000 תלמידים מדי שנה. בוועדת החינוך של הכנסת ביום 27.7.2011 הצהיר שר החינוך גדעון סער כי הצליח לגייס מלגות סיוע לתלמידים מעוטי יכולת בסכום של 50 מיליון ₪ ובכוונת המשרד להגדיל את מספר המשתתפים במשלחות לכדי 40,000 תלמידים בכל שנה ולאפשר ליותר תלמידים מהשכבות החלשות בחברה לקחת חלק במסע.

## **ב.3. "ועדת פולין" ו"מרכזים חינוכיים" מסייעים**

כדי להתחיל את התהליך וללמוד מניסיון קודם, גייס מינהל חברה ונוער את מובילי המשלחות הראשונות והקים ועדה לפיתוח התוכנית – "ועדת פולין",<sup>8</sup> אשר פעלה בין השנים 1988-1990, ותפקידה היה לסייע בפיתוח התוכנית החינוכית, בהגדרת מטרות המסע, בעריכת תוכניות ההכנה למורים המלווים ולתלמידים. אלה פורסמו לראשונה בחוזר מנכ"ל תשמ"ח (1988).<sup>9</sup> הוועדה כללה צוות של מחנכים וחוקרים מן המרכזים החינוכיים ומפקחים של מינהל חברה ונוער במשרד החינוך. במסעות הראשונים לא ליוו מדריכים מקצועיים את קבוצות התלמידים. התפיסה המנחה הייתה שאנשי העדות והמורים המלווים יעברו הכנה מתאימה והם שידריכו את התלמידים במסלול הסיור. השיטה נכשלה בשל מספר סיבות: (1) אי התאמתם של רבים מן המורים ואנשי העדות לתפקיד ההדרכה; (2) צוותי המורים לא הצליחו להתמודד עם מורכבות התכנים ואמצעי העזר להמחשה; ו-(3) גם למורים עצמם היה זה ביקור ראשון בפולין ואף הם עברו חוויה רגשית חזקה אשר הקשתה עליהם למלא את תפקיד המדריך. בעקבות לקחים אלה עוצב מחדש תפקיד המורה-המלווה, ובשיתוף עם "יד ושם" הוכן קורס להכשרת מדריכים למסע לפולין.<sup>10</sup>

נכון להיום (2014) עומד תקציב משרד החינוך להפעלת תוכנית המסעות לפולין על כ-15 מיליון ₪. התקציב מיועד למימון עלויות האבטחה, התפעול והארגון שהמשרד נותן לכלל

המשלחות באמצעות "מינהלת פולין". המינהל הוא הגורם המתאם בין יחידות המשרד (אגף הביטחון, השירות הפסיכולוגי-ייעוצי, אגפי הגיל במינהל הפדגוגי והמזכירות הפדגוגית). באמצעות ועדת פולין קבע המינהל את מטרות המסע ותכנון, ונכון לימים אלה לא נעשה בהם כמעט כל שינוי. תוכניות הסיוור המיועדות לבתי הספר מתקיימות גם היום על-פי המתווה שעוצב במסעות הראשונים בשנת 1983 על-ידי התנועות הקיבוציות. מתחילת התהליך ב-1988, הוביל מינהל חברה ונוער את הכשרת הצוותים החינוכיים המלווים ואת מדריכי המסע של המשלחות. לאורך התהליך שיתף המינהל את גורמי החינוך והמחקר של המרכזים החינוכיים (כגון: "בית לוחמי הגטאות", "משואה", "יד ושם" "בית טרזין" ועוד) וכן את חוקרי השואה מהאקדמיה.

#### **4. חזרי מנכ"ל<sup>11</sup>**

בשנת 1988 פורסם חזר מנכ"ל מיוחד ראשון בנושא המשלחות. חזר זה הגדיר קריטריונים והנחיות לאישור יציאת משלחות לפולין. החזר הבא, בשנת 1991, היה חזר מיוחד אשר נגע להסדרת יציאתם של בתי ספר המעוניינים להוציא באופן עצמאי משלחת לפולין. בשל הגידול במספר המשלחות שביקשו לצאת לפולין, בשנת 1999 יצא חזר מנכ"ל נוסף, אשר שיקף את הניסיון החינוכי שהצטבר במהלך השנים וקבע נורמות מחייבות חדשות להסדרת הנהלים ליציאת מסעות לפולין ובאותה תקופה גם לצ'כיה. ההנחיה הבולטת בו היא שרק מדריכים שהוסמכו על-ידי משרד החינוך רשאים להדריך משלחות. בחזר הוגדרו מחדש בעלי התפקידים במסע, תחומי אחריותם ואופן הכשרתם. נקבעו קריטריונים לבחירת בני הנוער המשתתפים במשלחת, לנושאי לימוד מחייבים ולהיקף השעות להכנת התלמידים למסע - בסה"כ 40 שעות. ניתנו הנחיות לגבי תוכנית המסע והביצוע בפולין, כמו גם הנחיות לגבי התנהגות בני הנוער במהלך הביקור. החזר כלל גם רשימה של חומרי עזר העומדים לרשות בתי הספר לצורך הכנת המסע. בדצמבר 2004 רואה אור חזר המנכ"ל האחרון בנושא המשלחות לפולין.

#### **5. הכשרת הצוותים החינוכיים - 1988 ואילך**

ראשוני המדריכים במסעות המינהל היו בעצם אנשי העדות ניצולי השואה אשר הובילו את המשלחות בין האתרים השונים בפולין וסיפרו את חוויותיהם האישיות במקום. המורים המלווים אשר עברו הכשרה קצרה באמצעות מפקחי המינהל ובסיוע בית התפוצות לקראת יציאתם למסע, השלימו את דבריהם של אנשי העדות. בעקבות הלקחים שהופקו מהמסעות הללו הוחלט להכשיר צוות הדרכה מקצועי אשר יוביל את המסע ואת תכנון.

בתהליך ההכשרה שהחל ב-1991 הוכשרו בכל שנה למעלה מ-1,200 מורים-מלווים. תכני ההכשרה נקבעו על-ידי מינהלת פולין בשיתוף נציגי המרכזים החינוכיים כגוף מקצועי להגדרת תוכנית ההכשרה, יחידות הלימוד ומשך הזמן הנדרש להכשרת מורה מלווה למשלחת. בשנת 2000 הוקם אתר אינטרנט ייחודי לשירות המשתתפים במסעות לפולין. האתר משמש מקור למידע, לעדכון, לחומרי הדרכה, וכבמה להחלפת דעות ולמילוי טפסים. באמצעות האתר<sup>12</sup> מונגשים לצוות החינוכי של בית הספר ולמדריכי המסע מערכי ההדרכה והתוכניות החינוכיות השונות שנכתבו במהלך השנים. ב-2001 התקיים קורס להכשרת יועצים ופסיכולוגים להכנה ולליווי המורים והתלמידים היוצאים למסע כדי לתת מענה מקצועי יותר להיבטים הרגשיים המתהווים במסע. הקורס נערך במשותף עם אגף שפ"י (שירות פסיכולוגי-ייעוצי) במשרד החינוך, אשר יחד עם מינהלת פולין תכננו אנשיו את הקורס ומטרותיו. במהלך השנים התקיימו ארבעה קורסים ובהם השתתפו כ-90 יועצים ופסיכולוגים הפועלים בבתי הספר

ובשפ"י. הצוותים החינוכיים בבתי הספר מחויבים להגיש למינהלת פולין במשרד החינוך את רשימת המורים המלווים אשר עברו הכשרה והמדריכים היוצאים עם המשלחת, וכן את תוכנית ההכנה המפורטת של התלמידים על-פי שעות, מועדים ומרצים, את תוכנית המסע המפורטת בפולין ועוד, כל זאת לצורך קבלת אישור. בתי הספר מקבלים אישור חינוכי-ביטחוני סופי לנסיעה לפולין לאחר שהדברים נבדקים ומתואמים עם כלל הגורמים המעורבים במשרד ומחוצה לו.

### **ב.6. הקורסים להכשרת מדריכי משלחות נוער לפולין - 1991 ואילך**

בשנת 1991 נערך ב"יד ושם" הקורס הראשון להכשרת מדריכי משלחות לפולין. שנה לאחר מכן התקיים הקורס ב"מרכז תרבות עמים לנוער" בירושלים - מוסד שעבד בשיתוף פעולה מלא עם מינהל חברה ונוער. ב-1993 הועבר קורס מדריכי פולין לבית הספר הארצי לעובדי חינוך ונוער של מינהל חברה ונוער בפתח תקווה (סמינר להכשרת מורים לשעבר ע"ש שיין). בקורס זה נקבעו מחדש העקרונות הפדגוגיים להכשרת מדריך קבוצה בפולין, תוכנית הלימודים, הסיוור הלימודי בפולין והדרישות הלימודיות בקורס. מתכונת הקורס והתוכניות שנקבעו באותה תקופה מתקיימים (בשינויים מסוימים) עד היום.<sup>13</sup> החל משנת 2000 הועבר הקורס לבית הספר המרכזי להוראת השואה ב"יד ושם" והוא מתקיים שם תוך פיקוח של משרד החינוך באמצעות ועדה מקצועית מלווה. במהלך השנים הפעיל משרד החינוך קורסים להכשרת מדריכים לבוגרי תנועות הנוער ב"בית לוחמי הגטאות" וב"משואה". נכון למועד כתיבת שורות אלה, התקיימו למעלה מ-37 קורסים ובהם הוסמכו יותר מ-570 מדריכים להדרכת משלחות לפולין.

### **ב.7. שינויים במטרות המסע החל מ-1993 בדגש נוסף על יחסי ישראל-פולין**

בראשית שנות ה-90 נשמעו בשיח הציבורי קולות המתנגדים למסעות, ושרת החינוך דאז שולמית אלוני (1992-1993) אף טענה שהמסע מחנך ללאומנות ופחות ללקחים האוניברסליים. עם כניסתו ב-1993 של פרופ' אמנון רובינשטיין, אף הוא ממפלגת "מרצ", לתפקיד שר החינוך, הוא הוסיף למטרות המסע שתי מטרות חדשות: (1) עיסוק באידיאולוגיה הנאצית, במניעים ובנסיבות עלייתו של היטלר לשלטון שהביאו להתרחשותה של השואה ולביצוע פשעים אחרים נגד האנושות, ומכך הצורך להפיק הן לקח לאומי (הצורך במדינה יהודית ריבונית וחזקה) והן לקח אוניברסלי (החובה לשמור ולהגן על הדמוקרטיה ולהיאבק נגד כל צורה של גזענות); (2) הצורך להכיר ולהבין את המורכבות שביחסי יהודים-פולנים לאורך ההיסטוריה המשותפת של שני העמים, על הצדדים החיוביים והשליליים שבהם, ולהבין את תולדות יהודי פולין ומורשתם גם על רקע ההיסטוריה והתרבות הפולנית.<sup>14</sup>

החל משנת 2003 הופעלה במסגרת המסעות תוכנית "מפגשים" - מפגשים המתקיימים בפולין בין בני נוער ישראלים ופולנים, בשיתוף פעולה עם משרד החינוך הפולני. במסגרת התוכנית לוקחים חלק גם מורים פולנים המגיעים לישראל להשתלמויות ב"יד ושם" ומורים ישראלים היוצאים להשתלם בפולין. נכון לזמן כתיבת שורות אלה, במפגשי הנוער השתתפו למעלה מ-16,000 תלמידים ישראלים ופולנים.

## 8. ב. מ'מינהלת' ל'מטה' משלחות הנוער לפולין

עד שנת 2008 שימשה מינהלת פולין כגורם מסייע ומפקח על המשלחות הבית ספריות. המינהלת העניקה תמיכה בהיבטים ארגוניים, מנהליים ובטיאום ביטחוני. בסוף אותה שנה שינה מינהל חברה ונוער את המבנה הארגוני של מינהלת פולין, וזו הפכה למטה, כך שמעבר לטיפול בהיבטים הללו, נוסף התכלול החינוכי-פדגוגי של כלל הסוכנים החינוכיים המשתתפים במסע: מורים ומחנכים, מדריכים, ניצולי שואה (אנשי העדות) וראשי משלחות. באמצעות המטה החדש הוקם פורום חינוכי-פדגוגי הכולל גם את מנהלי המרכזים החינוכיים לקידום הנושאים החינוכיים והמקצועיים, לפיתוח תכנים, הכשרות והשתלמויות לצוותים החינוכיים ולעבודה חינוכית משותפת. במטה הוקמה יחידה שתפקידה לקדם ולפתח תכנים חינוכיים, להוביל את ההשתלמויות וההכשרות למדריכים ולמחנכים לתפקידם החינוכי במשלחת, בבית הספר, בתהליכי ההכנה והסיכום, במהלך המסע בפעילויות הערב ובשיחות המתקיימות בקבוצות, וכן לפתח ולקיים קורסים להכשרת ראשי המשלחות.

## ג. התפתחותה של התוכנית החינוכית: חומרי ההדרכה והשתמעויותיהם

כדי לבחון את תהליך ההתפתחות ההיסטורי של התוכניות החינוכיות ולנתח את תרומתן, נסרקו כל החומרים אשר יצאו לאור על-ידי מינהל חברה ונוער והחומרים שהופקו בנושא בשיתוף עם המרכזים החינוכיים. לצורך בחינת תרומתם נותחו החומרים בדרך איכותנית באמצעות סכמה לניתוח התוכניות החינוכיות<sup>15</sup> על-פי מודל מותאם אותו ערכו חיה פלג ושרה רוטקופ-הרמתי (2010), וכן נערך ניתוח כמותי.

### 1. ג. אלבום וחברות הדרכה שהופקו ביוזמת משרד החינוך ובהוצאתו - 1989-1994

בתחילת הדרך נועדו התוכניות וחומרי ההדרכה להוות כלי בידי הצוות החינוכי והתלמידים בהכנה לקראת היציאה למסע בפולין. הצוות המקצועי (ועדת פולין) שהוקם לצורך הטיפול בנושאי התוכן, וצוות נוסף של מפקחים ואנשי חברות נסיעה, שהוקם לטיפול בהיבטים הארגוניים של המסעות כבר ב-1988-1989, גיבשו את התפיסה של התוכנית החינוכית<sup>16</sup> "את אחי אנוכי מבקש", בהתאם לתוכנית שבוצעה ב-1983 על-ידי המשלחות של התנועות הקיבוציות (אצילי, 1998: 108).

החומר הייחודי הראשון שהופק בשנת 1989 הוא אלבום הצילומים "מסע לפולין – אל עולם יהודי שנעלם" (פורטר וקדרי, 1989).<sup>17</sup> החוברת מנסה לחשוף את דמותה רבת-הפנים של יהדות פולין שהושמדה. האלבום מביא את סיפורם של גדולי התורה ואדמו"רי החסידות, מנהיגי הציונות והתנועות החלוציות ואת היצירה של יהדות פולין בתחומי הספרות, השירה, העיתונות ועוד. את האלבום הוציא לאור מוזאון בית התפוצות לבקשת מינהל חברה ונוער. ייעודו של האלבום היה להציג בפני התלמידים את העולם היהודי שהתקיים בפולין עד לתקופת השואה, מתוך כוונה לחשוף את שורשיה העמוקים של יהדות פולין.<sup>18</sup>

החוברת הראשונה שהופקה באופן עצמאי על-ידי מינהל חברה ונוער – "את אחי אנוכי מבקש – לאורך המסלול", לוקטה ונערכה על-ידי נילי קרן<sup>19</sup> והוצאה לאור ב-1990. החוברת נערכה כמקראה ללימוד היסטוריה הממוקדת ביהדות פולין, זאת במטרה להעשיר את הידע של הצוות החינוכי, והיא כללה מידע ופרטים היסטוריים על היהודים בערים ובעיירות, על האתרים היהודיים בפולין, על מחנות הריכוז וההשמדה שלאורך מסלול הסיור, וכן על אתרי תיירות

בפולין. הצוות החינוכי התבקש לערוך את ההכנות עם התלמידים לקראת היציאה למסע על-פי המקראה.<sup>20</sup> כבר ב-1991, הופקה ערכה ראשונה למדריך בסיוע אנשי "מכון אייבשיץ"<sup>21</sup> "את אחי אנכי מבקש – ערכה למדריך".<sup>22</sup> את מלאכת הליקוט והעריכה ריכזו מרים עופר ואשר שלומאי וחברים נוספים ממכון אייבשיץ. את הערכה הפיק "מרכז תרבות העמים לנוער"<sup>23</sup> בירושלים. החומר נערך באוגדן והכיל מידע כללי תמציתי על פולין ויהודי פולין, לקט מורחב של עדויות ניצולים על-פי ערים, עיירות ואתרים שונים לאורך מסלול המסע בפולין, סיפורים על אישים ומנהיגים ופרקים בתולדות העם היהודי בפולין בעבר ובתקופת השואה, מעט על אמנות יהודית, מספר פרקי עדות על ושל הנרצחים, לוח הכולל תאריכים חשובים ורשימה ביבליוגרפית. עוד הכיל האוגדן את מפת פולין, ושני תרשימים בגודל חצי גיליון של מחנה אושוויץ 1 ואושוויץ 2 (בירקנאו) לצורכי הדרכה. חומרים אלה נועדו לשמש כלי בידי המדריכים הראשונים להדרכה במסע. במבוא לערכה הציג סגן ראש הממשלה ושר החינוך דאז יצחק נבון את מטרות התוכנית כפי שהן מופיעות בחוזר המנהל הכללי<sup>24</sup> שפורסם ב-1988, ובדבריו הודגש המסר:

אחרי הביקור תבינו את מלוא המשמעות של קיום מדינת ישראל וחשיבות חיזוקה וביצורה. כך תבינו את החשיבות של הסולידריות של כל עם ישראל לתפוצותיו. תתרמו, תתנדבו ותעניקו למדינה ולעם ולא לעצמכם.<sup>25</sup>

בשנת 1993 המסעות הורחבו גם לצ'כיה, ובסיוור שולבו הערים פראג וטריזין, דבר שחייב תוכנית הכנה נוספת לאתרים אלה. גם את החוברת "את אחי אנכי מבקש – פראג וטריזין" ליקטה וערכה נילי קרן.<sup>26</sup> בחוברת נכלל מידע היסטורי על יהדות צ'כוסלובקיה, על פראג והגטו היהודי בה, על אתרים יהודיים בעיר, בתי הכנסת הרבים, ולקט אגדות ופרטים על עיירת תיירות המרפא קרלובי-וארי. בחלקה השני של החוברת נכלל מידע אודות ייחודיותו של גטו טריזין ופועלם של אסירי הגטו בתקופת השואה, וכן קטעי מקורות להדרכה (שירים, קטעי עדות).

בשנת 1994, חודשים אחדים לאחר כניסתו של פרופ' אמנון רובינשטיין לתפקיד שר החינוך, הופקה החוברת "את אחי אנכי מבקש", ובה נוספו על-ידי השר שתי מטרות.<sup>27</sup> מטרת החוברת הייתה הרחבת מעגל ההתבוננות על השואה כאירוע מכונן שיש בו מסרים אוניברסליים על תפיסות משטר ומערכות יחסים בין מיעוט לרוב. התוכנית הוכנה עבור הצוותים החינוכיים והתלמידים לצורכי העשרת תהליך ההכנה לקראת המסע ולהבהרת המטרות. חומרים אלה קובצו לחוברת ונערכו על-ידי נילי קרן, מרים גול וניצה הנץ. החומרים חשפו את התלמידים והמורים למידע נוסף על יהודי פולין מעבר למסלולי הסיוור השכיחים, ובין הנושאים בחוברת היו: בין שתי מלחמות עולם, החסידות, כיבושי גרמניה במלחמה, הגרמנים ועזריהם, גילויי הגבורה, מרידות ואנשים, חסידי אומות עולם, פולין המודרנית, דברים כלליים על אנשי העדות ועל מפגשי נוער.<sup>28</sup> במבוא לחוברת כתב השר רובינשטיין:

העמידה כאן באושוויץ בירקנאו עושה אותנו יותר יהודים, שותפים לגורל אחינו [...] וגם יותר ציוניים ויותר ישראלים [...]. כל היהודים היו קורבנות המשטר הנאצי, אך לא כל הקורבנות היו יהודים [...]. החוויה שאנו עוברים כאן עושה אותנו יותר אנושיים, יותר דמוקרטיים, יותר נחוצים בדעתנו למנוע סבל אנושי [...]. אנו ניצבים כאן וכאבנו אילם. אך אנו יוצאים מכאן גם חזקים יותר, חזקים יותר כיהודים, כישראלים, כבני אדם.

בדברי המבוא לחוברת מציג השר את מטרה ג' ומטרה ו' אשר הוספו לחוזר המנהל הכללי 1999.

לאחר הופעתן של ארבע חוברות אלה, אשר בהן גובשו תכנים ופרטים היסטוריים וגיאוגרפיים, עדויות ושירים, לא פורסם כל חומר עיוני שפותח באופן עצמאי על-ידי המינהל או ביוזמתו בנושא המסעות, למעט סידור תפילה שהתווסף ב-1991.<sup>29</sup> החוברות שימשו להעשרת ההדרכה באתרים, בערים ובעיירות כמו גם לפעילויות הלילה שהתקיימו עם התלמידים בפרוודורי המלונות. הכללת הסידור עלתה כתוצאה מהקשר שנוצר עם הקהילה היהודית בקראקוב, שבעקבותיו הוחלט לקיים תפילה משותפת בבית הכנסת "טמפל" בעיר. עודד כהן ראה בכך פעילות חינוכית ערכית חשובה מאוד גם להידוק הקשר עם הקהילה היהודית בקראקוב, וסידורי התפילה נועדו לסייע לתלמידים ובמיוחד לחילונים שבהם "לנווט" באווירה היהודית החדשה המתגבשת על אדמת פולין.<sup>30</sup>

## **2.2. מעבר לחומרי הדרכה חיצוניים בעקבות המעבר להדרכה על-ידי צוותים מקצועיים - 1995 ואילך**

לנוכח חוסר ההצלחה בהדרכת התלמידים באמצעות המחנכים ואנשי העדות, למרות ההכשרות המותאמות שנערכו ב"יד ושם", הוחלט כבר בשנת 1991 להפסיק את ההדרכה באמצעות הצוות החינוכי ואנשי העדות ולעבור להדרכה על-ידי צוותי הדרכה מקצועיים אשר יוכשרו לכך.<sup>31</sup> בעקבות החלטה זו התבקש צוות מ"מכון אייבשיץ" להפיק את הערכה למדריך, ויחד עם זאת החל תהליך הכשרת המדריכים ב"יד ושם". הערכה הראשונה למדריך נערכה בדומה לחוברות הראשונות: מידע היסטורי על האתר ואחריו קטעי עדויות, יומנים ותרשימים להמחשת המכלול על-ידי המדריך לתלמידים. עם תחילת הכשרת המדריכים למסעות הנוער לפולין באחריותו הישירה של מינהל חברה ונוער בבית הספר הארצי לחינוך ונוער בפתח תקווה בשנת 1993, הפסיק המינהל את תהליך פיתוח החומרים וחוברות ההדרכה המיועדות באופן ישיר לשירות המשלחות.

מיקוד עולם התוכן הועבר לידי הסוכנים החינוכיים החדשים שהוכשרו לכך - מדריכי משלחות הנוער לפולין. חומרי ההדרכה פותחו תוך התייחסות מודגשת לסוכנים החינוכיים החדשים שנכנסו לשדה החינוכי הייחודי המתפתח. מערך ההדרכה בפולין השתנה, והאחריות להשגת המטרות המוגדרות בחוזר המנהל הכללי הועברה לצוות המדריכים שעבר הכשרה ייעודית במינהל חברה ונוער. בשל ההצלחה החלקית שהייתה בשנה הקודמת, לאחר קורס המדריכים הראשון שנערך בסוף 1992 ב"מרכז תרבות העמים לנוער", הועבר כל תהליך ההכשרה ל"בית הספר הארצי לחינוך ונוער" בפתח תקווה, וזה היה למוקד המרכזי לפיתוח תחומי התוכן, התהליכים, המתודות והארגון של צוותי ההדרכה בכלל והצוותים החינוכיים של משלחות הנוער לפולין בפרט.<sup>32</sup> מדריך הקבוצה בפולין היה מעתה לסוכן החינוכי המשפיע ביותר על מכלול הפרטים והמידע (ההיסטוריה), על הנרטיב המסופר, ובהכרח היה לגורם המשמעותי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקרב המשתתפים (הצוות החינוכי והתלמידים). להשלמת התמונה מוסיף איש העדות ניצול השואה המתלווה למסע את סיפורו האישי באתרים השונים.

המינהל התמקד מאותו זמן בהפקת חומרים למחנך ולמדריך בנושאים שונים הקשורים להנחלת זיכרון השואה, והפסיק לטפל בחומרים ייעודיים עבור המשלחות לפולין.<sup>33</sup> מרכז הכובד להפקת החומרים עבר לידי המרכזים החינוכיים, ואלה נטלו את ההובלה בפיתוח התכנים וההוצאה לאור של החוברות תוך שיתוף פעולה עם מינהל חברה ונוער. מאמצי המינהל התרכזו

מאותה עת בהיבטים ארגוניים, בגיוס ובהכשרה של מדריכים ולשם כך גויסו נילי קרן, ישראל קרצנר<sup>34</sup> ואלכס דנציג.<sup>35</sup>

### **ג.3. שינוי בתפיסת התוכניות (1995; 1998): התבססות על עקרונות החינוך הבלתי-פורמלי והתייחסות לאירועי היובל**

בשנת 1995 בית טרזין<sup>36</sup> הוציא לאור חוברת שכללה מאמרים, קטעי יומנים, פרקי זיכרונות, מאמרים ופעילויות למחנך ולמדריך בנושא יהדות פראג וגטו טרזינשטאט. החוברת – "גטו טרזין – 1941 – 1945", פותחה והופקה בשיתוף עם מפקחי המינהל, והוגשה כתוכנית חינוכית שיש בה בסיסי ידע, מאמרים ופעילות על-פי עקרונות החינוך הבלתי פורמלי,<sup>37</sup> וייעודה היה הכנת המשתתפים במשלחות (מחנכים, תלמידים ומדריכים) המשלבות במסע לפולין גם את צ'כיה – פראג וטרזין (טרזינשטאט). במבוא כתב אברהם עודד כהן, מנהל מינהל חברה ונוער דאז:

מינהל חברה ונוער בשיתוף עם המרכזים החינוכיים להוראת השואה הפיק תוכניות אחדות שמטרתן להביא בפני הנוער בישראל פרקים מקורותיהן של קהילות יהודיות שנכפו בשואה [...] גם בגטו טרזין באה לידי ביטוי החינוכיות היהודית (כהן, 1995).

עד שנת 1995 כל החומרים שהופקו על-ידי המרכזים החינוכיים עסקו בנושאים שונים של השואה תוך ציון "זמן עגול".<sup>38</sup> בשנת 1995 ציינו רבים את העשור החמישי לסיום מלחמת העולם השנייה ולניצחון על הנאצים. החוברת "ביום ההוא יצאה שארית הפליטה - 50 שנה לסיום מלחמת העולם השנייה" הופקה על-ידי מכון "משואה".<sup>39</sup> שנת 1998, שהייתה גם שנת היובל למדינת ישראל, זימנה שוב את המרכזים החינוכיים בשיתוף המינהל, להפקת חומרים העוסקים בנושא זיכרון השואה תוך ציון האירועים שנתפסו כמשמעותיים. החוברת "ליל הבדולח 9-10 בנובמבר, הפעלה לציון 60 שנה לפוגרום" הופקה על-ידי מכון "משואה". הערכה "ובזאת לא הסתיים הסיפור – ערכה חינוכית לציון 60 שנה לליל הבדולח" הופקה על-ידי בית הספר להוראת השואה ב"יד ושם". מינהל חברה ונוער, שבאותן שנים היה מופקד על המשלחות לפולין, היה שותף לתהליך הפיתוח ולהפקת החומרים באמצעות מפקחיו מתחום תכנים ותוכניות ונוער וקהילה.

מספר התלמידים שהשתתפו במשלחות הנוער לפולין הלך וגדל, בתי הספר אשר השתתפו במשלחות הראשונות ביקשו להוציא את תלמידיהם במשלחת עצמאית ולא במשלחות הממלכתיות אותן הובילה מינהלת פולין. פעולות ההכנה לקראת המסע קיבלו "עומק", ואת מקום ההכשרה בתהליך ההכנה לבתי הספר מילאו החל משנת 1995 המרכזים החינוכיים.<sup>40</sup> המינהל מצא עצמו טרוד מאוד בכל הנושא הארגוני: היה עליו להטיס לפולין אלפי תלמידים מדי חודש, לתאם את כל נושא שירותי הקרקע בארץ ובפולין, ולהבטיח את סידורי הביטחון שנדרשו על-ידי אגף הביטחון והשב"כ, שנכנס לתמונה לצורך אבטחת משלחות התלמידים לפולין בתקנה מיוחדת לנושא.<sup>41</sup>

### **ג.4. הפסקה בהוצאת חוברות הדרכה בשנים הסוערות 1996-1997 שלאחר רצח רבין**

בשנים 1996-1997 לא הופקו כלל חוברות שעסקו בנושא השואה או במסעות הנוער לפולין. ב-1996 מרבית חוברות הפעילות שראו אור עסקו ברצח רבין, בגבולות הוויכוח והשיח הדמוקרטי, בפיגועי המתאבדים של החמאס בערי ישראל, בפיגועים כנגד חיילי צה"ל בדרום לבנון ובבחירות שבהן זכה בנימין נתניהו בראשות הליכוד ובאירועים אקטואליים נוספים, כגון רצח

שבע התלמידות בטיול השנתי בנהריים, אסון השיטת, אסון המסוקים ועוד. יחד עם זאת, העלייה במספר המשתתפים במשלחות דרשה את מרב הכוחות של מינהל חברה ונוער לצורך ארגון המסעות.<sup>42</sup>

### 5. מעבר למחוזות זיכרון יהודי ולגישה של "מדריך למסייר" (1999; 2003-2008)

בשנת 1998, שנת היובל למדינת ישראל, יצאו לאור תוכניות וחברות פעילות המציינות את ייחודו של העשור בהקשר לאירועים כלליים ובכלל זה נושא השואה, אולם לא הופקו חוברות או תוכניות ייעודיות עבור המשלחות לפולין. בשנת 1999, מכון "משואה" הוציא לאור את הספר "לקראת מסע – במחוזות הזיכרון במזרח אירופה", במסגרת שנתון כ"ז ל"משואה" שהוקדש לזכרו של משה קול שהיה יו"ר המכון. הספר נערך על-ידי יואל רפל ובהפקתו השתתפה גם ההוצאה לאור של משרד הביטחון.<sup>43</sup> בספר קובץ של קטעי מקורות מגוונים, בכללם מחקרים, קטעי ספרות וזיכרונות שראו אור בעבר, וכן מאמרים ומחקרים חדשים. ספר זה מהווה צומת במגמה של העברת ההגמוניה על תהליך ההכנות למסע ועולם התכנים לידי "המומחים" במרכזים החינוכיים. בהוצאת הספר מצהיר מכון "משואה" על עצמאותו בתהליך המתקדם ביציאת המשלחות לפולין. בספר שלושה שערים. השער הראשון מביא תמונה רחבה של אורח החיים היהודי לגווניו תוך התמקדות בכמה מן הקהילות הגדולות. השער השני עוסק בתקופת הכיבוש הגרמני ובוחן את גורל היהודים במקומות שתוארו קודם לכן, והשער השלישי עוסק בפולין שלאחר השואה. מטרותיו החינוכיות של הספר הן להפגיש את התלמידים עם החברה והתרבות היהודית טרם השואה; לעורר את התעניינותם בתקופת השואה; לסייע להם להבין את הדילמות האנושיות שעמן התמודדו אנשי התקופה; לדון במשמעות השואה לזהותם כבני אדם, כיהודים וכאזרחי המדינה. ייעודו של הספר לסייע לתלמידים, למדריכים ולמורים המתלווים אליהם במסעות לפולין ללמוד ולהכיר מקרוב חלק מן הפסיפס העשיר של העולם היהודי שהיה. בכתיבה, בליקוט ובעריכה נפקד מקומם של מפקחי מינהל חברה ונוער. במבוא לספר מציינת המערכת:

המכון ללימודי השואה – "משואה" מכין את משלחות בני הנוער לקראת המסע במחוזות הזיכרון בסמינרים המשלבים חקר ועיון בסדנאות רב תחומיות. מטרת הסמינרים להפגיש את הצעירים עם החברה והתרבות היהודית טרם שואה [...] ולדון במשמעות השואה לזהותם (שנתון משואה כ"ז, 1999: 7).

ברשימת החומרים שראו לאור החל משנת 1995 ניתן לראות כי ההובלה בבחירת הנושאים, בפיתוח החומרים ובהוצאה לאור, עוברת באופן בלעדי לידי המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה. בולטת בהעדרה יד מכוונת לפיתוח חומרים לנושאים הנדרשים עבור המשלחות לפולין.<sup>44</sup>

בשנת 1999, יצא לאור האוגדן "בעקבותיהם – מדריך למבקר בטרזין" והביא תפיסה חדשה במתכונת של "מדריך למסייר". המדריך נערך כספרון כיס לתייר המסייר במחוזות הזיכרון באתרי השואה על אדמת פולין וצ'כיה. זוהי פריצת דרך חדשה בתפיסת ההדרכה בפולין, כמענה לדרישת המדריכים מהשטח.<sup>45</sup> החל מהשלב הזה שבו הופק המדריך למסייר בטרזין על-ידי מוזאון "בית טרזין", צורכי השטח הכתיבו שינוי בתפיסת ההדרכה במסע ובהכנת התלמידים והמורים. בשלב זה עברו להפקתם של מדריכים נוספים למסייר.

בשנת 2003 יצא לאור "מדריך למסייר בקראקוב", על-ידי המרכז החינוכי "מורשת"<sup>46</sup>. בשנת 2005 פורסם "מדריך למסייר בוורשה", ובשנת 2008 ראה אור "מדריך למסייר בלובלין". שלושת המדריכים פורסמו על ידי "מורשת" – בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'<sup>47</sup>. עם המעבר להפקת החומרים על-ידי המרכזים החינוכיים, המינהל סייע במימון העלויות וההוצאה לאור, והציב את מפקחיו בצוותי ההיגוי של המדריכים הללו.

#### **ג.6. עלוני "על סדר היום" שהוקדשו מ-2003 ואילך גם לשואה ולמסעות לפולין**

החל משנת 2003 הוציא לאור מינהל חברה ונוער חומרים בנושא השואה המיועדים לפעילות בשעת המחנך בבתי הספר העל יסודיים באמצעות העלון "על סדר היום". העלון כולל בדרך כלל ארבעה עמודים, ועם השלמת הכתיבה, הוא מועלה לאינטרנט. בעלון חמישה מדורים: (1) מבוא, אשר בהתאם לעוצמת האירוע הרלוונטי לזמן פרסומו, יהיה חתום עליו מנהל המינהל/שר/מנכ"ל; (2) הפעלה מרכזית לעיון ודיון בנושא בשעת המחנך; (3) נספח מקורות להעשרת תוכן ההפעלה; (4) זרקור על... (חומר עיוני מתומצת בנושא בו עוסקים); ו-(5) ומה ברשת? כתובות אלקטרוניות לאתרים ברשת האינטרנט הרלוונטיים לנושא. גיליונות "על סדר היום" שיצאו לאור בין השנים 1988-2008<sup>48</sup>, כמו גם חוברות הפעילות והתוכניות החינוכיות באותן שנים, הופקו בעקבות אירועים או ציון של מועדים מזמנים (עשור "עגול" או מועד התרחשות ספציפי) ולא על-פי תוכנית רב-שנתית של המינהל או בהובלתו.

בשנת 2003 יצאו לאור שני עלונים: העלון "למרוד או לא למרוד" העוסק במרד גטו ורשה יצא לקראת יום השנה למרד שהתרחש ב-19.4.1943, ו-"קרן אור באפילה" – סיפורם של חסידי אומות העולם, יצא לאור לקראת יום השואה. השנה היא תאריך המצוין עשור עגול - 60 שנה לציון המרד, ו-50 שנה לציון חוק יד ושם משנת 1953. בספטמבר 2005 הלך לעולמו ציד הנאצים שמעון וינטל. בעלון שהוקדש לזכרו ציטטה מנכ"לית משרד החינוך רונת תירוש את הרב ישראל לאו, שאמר כי "תרומתו של שמעון וינטל היא לאו דווקא במה שנהוג לכנות 'צייד נאצים' כמו בעצם התמסרותו להחייאת תודעת השואה". דבריה נכתבו על רקע ריבוי הטוענים להכחשת השואה בעולם.

ב-1.11.2005 החליטה העצרת הכללית של האומות המאוחדות לקבוע את ה-27 בינואר (יום שחרור מחנה ההשמדה אושוויץ בירקנאו על-ידי הצבא האדום) כיום הזיכרון הבין-לאומי. בינואר 2006 יצא לאור עלון לציון יום השואה הבין-לאומי, ובמבוא לעלון כתבה עמירה חיים, מ"מ המנהלת הכללית: "ביום זה יצינו כל המדינות את זכר השואה [...]. הכרה זו מבטאת את חשיבות זיכרון השואה כערך יסודי, בבחינת לא עוד". ביוני 2006, בתקופת פינוי המתנחלים מחבל עזה ונוכח הצעדים ההפגנתיים שהם נקטו תוך שימוש בסמלי השואה, יצא לאור עלון מספר 52 – "לא תישא את שם השואה – שימוש בסמלי השואה במצבי קונפליקט בחברה". בשנת 2008, שנת ה-60 למדינת ישראל, יצא לאור עלון מספר 77 – "כעוף החול – על תקומתם של ניצולי השואה במדינת ישראל", אשר עסק בתרומתם של ניצולי השואה לביטחון, לפיתוח ולהתיישבות, לתעשייה ולחברה הישראלית.

#### **ג.7. ניתוח כמותי של התוכניות וחומרי הפעילות בנושא השואה ומשלחות הנוער לפולין**

בניתוח של כלל התוכניות שהופקו על-ידי מינהל חברה ונוער או כאלה אשר הופקו בשיתוף עם המינהל, נמצאו 30 חוברות בגדלים שונים ועוד שישה גיליונות של העלון "על סדר היום" שעסקו

בנושא השואה.<sup>49</sup> נמצא כי בחוברות הפעילות שולבו מתודות רבות ומגוונות<sup>50</sup> כדי לעודד מעורבות גבוהה של התלמידים בפעילות ולחשוף בפניהם אפשרויות למעורבות חברתית, להתנדבות בקהילה, לתרומה לניצולי השואה בכלל, לתיעוד ולפעולות זיכרון והנצחה.

להלן סיכום יבול ההפקות והפרסומים. התוכניות הראשונות בנושא השואה הופקו בשנים 1981-1979: "מרחף מעל הבור"<sup>51</sup> ובשנת 1981 יצאה לאור התוכנית "אסתכל בעמוד ואחלום עץ מוריק".<sup>52</sup> 1988 – לא פורסמו חוברות או חומרים כלשהם בנושא; 1990 – שתי חוברות; 1993 – שתי חוברות; 1994 – ארבע חוברות; 1995 – שלוש חוברות; 1996-1997 – לא פורסמו חוברות חדשות; 1998 – ערכה אחת וחוברת אחת; 1999 – אוגדן אחד, חוברת אחת, ספר אחד; 2000 – ספר אחד; 2001-2002 – לא הופקו חוברות; 2003 – שתי חוברות, שני גיליונות של "על סדר היום"; 2004 – חוזר מנכ"ל מורחב; 2005 – שתי חוברות וגיליון של "על סדר היום"; 2006 – שני גיליונות של "על סדר היום"; 2007 – לא הופקו חוברות; 2008 – חוברת אחת וגיליון אחד של "על סדר היום".

מתוך 30 החוברות וששת הגיליונות של "על סדר היום" העוסקים בנושא השואה ובמסעות הנוער לפולין שהוצאו לאור על-ידי מינהל חברה ונוער, ארבע הן מקראות להיסטוריה המיועדות למסעות הנוער לפולין, שלוש מהן למשתתפים (מורים ותלמידים) וחוברת אחת היא ערכה למדריך. ארבע החוברות לוקטו ונערכו במהלך שלוש השנים הראשונות ליציאת המסעות. המקראות הללו לא נכתבו כתוכנית חינוכית, אלא נועדו לשמש חומר עזר להכנת התלמידים והמחנכים לקראת היציאה לפולין.

למרות כל החוברות שצוינו לעיל, בולטת בהיעדרה תוכנית חינוכית ראשית ומרכזית לנושא משלחות הנוער לפולין, תוכנית המציגה מקבץ של פעולות ורעיונות שנועדו להשיג מטרות חינוכיות/לימודיות/חברתיות/לאומיות המבוססת על מדיניות ורציונל המכוון לנושאי חובה (פרידמן, 2005). מסתבר שאת מרבית הפריטים והרכיבים לתוכנית חינוכית מצאתי דווקא בין שאר ההנחיות וההוראות המופיעות בחוזרי המנכ"ל השונים. חוזרים אלה עודכנו מדי פעם בהתאם להתפתחויות בשטח עד לגיבושן בחוזר האחרון מדצמבר 2004. לפיכך לא נותר אלא להתייחס לחוזר מנכ"ל זה כ"ה-תוכנית החינוכית" למסעות הנוער לפולין.

## **ד. ניתוח התהליך ההיסטורי: היעדר שינויים מהותיים ותהליך התפתחות תגובתי**

תהליך ההתפתחות ההיסטורי של המסעות לפולין המשתקף בחוזרי המנכ"ל ובחוברות שיצאו לאור בשנים 1988-2008, מציג התנהלות תגובתית של מינהל חברה ונוער לפעולות ויוזמות שעלו מן השטח (בתי ספר, מרכזים חינוכיים, מדריכים ועוד). המינהל הגיב לתנועה שהתפתחה בבתי הספר ולגידול המהיר במספר המשתתפים במשלחות. פעילויותיו של המינהל מכורח הנסיבות התמקדו בהיבטים הארגוניים בשל הגידול המספרי והוא שם היבטים אלה בראש סדר העדיפויות. ניהול המסע על-ידי מינהל חברה ונוער היה אמנם כתגובה לצורכי בתי הספר, אך גם כמענה לדרישותיהן של הוועדות השונות, של שרי החינוך ומנכ"לי המשרד שגילו מעורבות בתוכנית, ואף כתגובה לשינויים הפוליטיים שהתרחשו בפולין (מקומוניזם לדמוקרטיה). רק בשנת 1999 פורסם חוזר מנכ"ל נוסף בנושא המסעות לפולין המשקף את הניסיון החינוכי שהצטבר במהלך השנים וקבע נורמות מחייבות חדשות לגבי המסעות לפולין. ההנחיה הבולטת

בו היא שאך ורק מדריכים שהוסמכו על-ידי משרד החינוך רשאים להדריך משלחות נוער בפולין.<sup>53</sup>

מהתבוננות בתהליך ההתפתחות ההיסטורי של המסעות לפולין לאורך השנים אנו רואים כי את יסודותיה של תוכנית המסע לפולין קיבל מינהל חברה ונוער באמצעות ועדת פולין מאנשי הקיבוצים שיצאו למסעות הראשונים כבר בשנת 1983. המינהל נשען על הניסיון שנרכש במסעות אלה ועל פיהם יצר את המתווה ואת עקרונות המסע המתממשים עד ימינו אלה. המחקרים הרבים<sup>54</sup> שנערכו בנושא המסע לפולין, העבודות והתזות, הדיונים בוועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, העיסוק הרב של התקשורת, הוועדות השונות שקמו כדי לבדוק נושאים שונים הקשורים במסע, כמו גם דו"ח מבקר המדינה בנושא, כל אלה מראים כי למרות כל זאת:

- לא נעשו שינויים משמעותיים במטרות ובעקרונות של תוכנית המסע לפולין, בסידורי הביטחון הכרוכים בכך ובכלל זה משך המסע בפולין, למעט שתי המטרות (שעסקו בנושאים האוניברסליים) שהוספו ב-1994 על-ידי שר החינוך דאז פרופ' רובינשטיין.
- לא התקיים דיון עמוק ואמיתי לאורך כל השנים הללו<sup>55</sup> בנחיצות המסעות להשגת המטרות שהוגדרו בחוזרי המנהל הכללי בדרכים חלופיות ובעלויות נמוכות יותר מיציאה למסע בן שמונה ימים בפולין.<sup>56</sup>
- כל הניסיונות להורדת המחיר, הדיונים הרבים וועדות הבדיקה השונות ודוחותיהם בנושא העלויות, וכן המכרים שפורסמו במטרה לצמצמן - לא צלחו. העלויות הותאמו (על-ידי משרדי הנסיעות) למחירי השוק המשתנים.
- מעורבות הפוליטיקאים ונציגי ציבור (חברי עמותות חברתיות) כמו גם העיסוק החוזר ונשנה של התקשורת בנושא שוויון הזדמנויות לתלמידים נזקקים, הובילו את משרד החינוך/האוצר לסייע במיליוני שקלים ליציאתם של תלמידים אלה רק בשנה האחרונה.

## ה. ניתוח תוכניות ההדרכה: מסגרת התוכן, הנושאים, הסיפורים והאתרים

### ה.1. הובלטה השואה היהודית בלבד

נמצא כי כל התוכניות שנבדקו הובילו וכיוונו לסיפור השואה היהודית בלבד הן במסר הגלוי שהוגדר במטרות הכתובות והן בדברי המבוא, למעט התוכנית של אגף שפ"י "מסע של אדם בעקבות בני אדם".<sup>57</sup> סכמת ניתוח התוכניות חשפה כי כולן הובילו לסיפור השואה היהודית בלבד, בין אם היו אלה המקראות להיסטוריה או חומרים לפעילות בנושא השואה במסגרת שעת המחנך. תוכן זה אשר עסק בסיפור ההיסטוריה היהודית, בהכרח פעל לעיצוב הזיכרון הקולקטיבי שנגזר מכך. מתוכן הדברים בחומרי הלמידה מצאנו כי המסע מועצם בהקשרי הזהות היהודית וזו נתמכה בסיפורים אישיים (של משפחות תלמידים אשר נסעו לעיירת המוצא של המשפחה במסגרת המסע), בביקורים באתרים השונים, בעיירות ובבתי העלמין ברחבי פולין. המדריכים למסייר בטרזין, ורשה, קראקוב, לובלין ולודז' היו לעוד כלי בתהליך החינוכי והגדירו את התכנים והמסרים להדרכה ובהכרח לעיצוב הזיכרון בשדה ובאתרי ההתרחשות.

### ה.2. הדגשים התוכניים השתנו עם חילופי שרי החינוך

חוזר מיוחד<sup>58</sup> של המנהל הכללי שפרסם משרד החינוך ב-1988 הגדיר את התוכנית החינוכית הראשונה.<sup>59</sup> מניתוח המקראות עולה כי כולן עוסקות ומדגישות את ההיבטים הבאים:

ההיסטוריה של יהדות פולין, התרבות היהודית בקהילות שחיו בערים ובעיירות, מחנות ההשמדה וגדולי הרבנים בקהילות היהודיות. מקראות אלה לא נערכו כלל כתוכנית חינוכית, והמטרות מופיעות במובלע בדברי המבוא של המקראה: הכרת ההיסטוריה היהודית בפולין [...] מסע אל העבר היהודי כחלק מתהליך של גיבוש הזהות האישית והלאומית, כדי שיקיימו את נדר הזיכרון.<sup>60</sup>

במקראה (שאינה תוכנית חינוכית) משנת 1994 מופיע מידע על גרמניה ומלחמת העולם השנייה, וכן דגשים והיבטים אוניברסליים למאבק בגזענות ובחיוניות המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל:

העמידה כאן באשוויץ בירקנאו, עושה אותנו יותר יהודים [...] כל היהודים היו קורבנות המשטר הנאצי, אך לא כל הקורבנות היו יהודים. הייחודיות של גורלנו אינה מקרה בנו את ההזדהות האישית העמוקה עם גורלם של קורבנות אחרים שהומתו ונרצחו [...] החוויה שאנו עוברים כאן עושה אותנו יותר אנושיים, יותר דמוקרטיים, יותר נחרצים בדעתנו למנוע סבל אנושי (רובינשטיין, 1995: 6).

חזן (1999) מציין כי כל שר חינוך שם את הדגש שלו במטרות ובתכנים,<sup>61</sup> אך לא הייתה לכך השפעה עמוקה על מהות המסע.

### **ה.3. מיעוט התוכניות החינוכיות של משרד החינוך נשזר בהיעדרה של יד מכוונת וכך הוכתבו הדגשים התכניים-ערכיים 'מלמטה', בעיקר בהתאם לאתרים ועל-ידי המדריכים בשטח**

מניתוח 36 הפריטים שנחקרו (התוכניות והחומרים השונים, כולל גיליונות "על סדר היום", בשנים 1988-2008) עולה שעד 1995 רק חמישה פריטים הוצאו לאור עבור המסעות לפולין. נמצא גם שבשנים אלה לא הייתה יד מכוונת המנהלת במבט-על את הפקת החומרים בראייה ארוכת טווח על-פי תוכנית מסודרת תוך שילוב המרכזים החינוכיים המומחים לנושא וחלוקת העבודה ביניהם. על כן הדגשים התוכניים-ערכיים במסעות ומסגרות התוכן והנושאים המטופלים לצורכי הזיכרון,<sup>62</sup> כולל אלה שלא טופלו, הוגדרו בעצם 'מלמטה', וכך עוצבו המסעות על-ידי הקולות שנקבע שישמעו, וכן האתרים בהם יבקרו ושבאמצעותם ייבנה הנרטיב על-ידי המדריכים, המחנכים וניצולי השואה אנשי העדות המלווים את המסע. לכך נוסף סידור תפילה לצורכי כלל התלמידים, דתיים ושאינם דתיים לתפילת ליל שבת באחד מבתי הכנסת בקראקוב או בוורשה שאף הוא הביא דגש משלו, גם אם הוכן על-ידי המינהל.

### **ה.4. השפעת הגורמים שמחוץ למשרד החינוך הייתה רבה מזו של מינהל חברה ונוער בשל היעדרה של יד מכוונת במשרד והעברת ההוצאה לאור למרכזים חינוכיים בעלי סדר יום חינוכי משלהם**

היעדרה של יד מכוונת ותוכנית חינוכית ראשית איפשר למרכזים החינוכיים לכוון את הפיתוח וההוצאה לאור של חוברות ותכנים על-פי רצונם ולמקד את הנושאים הרלוונטיים להשתייכות המוסד שלהם. המרכזים החינוכיים אירגנו את ההשתלמויות לצוותים החינוכיים, לתלמידים ולמדריכים בהתאם לתחומי מומחיותם ולאינטרסים שלהם ובהתאם לרצון הלקוחות - בתי הספר והמדריכים - ומינהל חברה ונוער הותיר את השדה למומחים - המרכזים החינוכיים. הסיבה לכך שהזירה נותרה בידי המומחים פחות חשובה מהתוצאה (כל מוסד פעל כראות עיניו וצרכיו). גם אם הסיבה היא מחסור בכוח אדם או בתקציב, משמעות הדברים היא שהמרכזים

החינוכיים ניתבו את הפקת החוברות בנושא השואה והוצאתן לאור בהתאם לדגשים, לאידיאולוגיות ולאינטרסים שלהם, ולנושאים שהיו חשובים להם יותר, דהיינו הדגשת נשואי הזיכרון שאותם הם מייצגים. הוכנו חומרים גם לשעות הפעילות במרכז החינוכי המסוים, המותאמים למוצגי המוזאון ולחללי הפעילות הקיימים בו. פעילויות אלה שימשו את בתי הספר שהגיעו אליהם כחלק מההכנה למסע או לימי עיון בנושא השואה.<sup>63</sup> מאחר והתוכניות החינוכיות, התכנים והפעילויות הם גורם משמעותי בהשפעה על תהליך עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בחינוך הלאומי, נכון היה שזירת הפיתוח והיחזמה לא תיוותר ללא הכוונה ובקרה של משרד החינוך בנוגע לתפיסה האסטרטגית החינוכית והתוויית המדיניות.<sup>64</sup>

## ו. סיכום

ישראלים רבים רואים את השואה לא כפרק בעבר היהודי המתרחק במהירות, אלא כאירוע בעל השפעה על ההווה ועל העתיד של העם היהודי [...] אף שהטענה צריכה להיתמך במחקר, נראה כי מערכת החיברות, לרבות מערכת החינוך הפורמאלית והבלתי פורמאלית, השתדלה להפוך את השואה ליסוד דומיננטי בזהות היהודית-ישראלית, ולפי התוצאות הדבר אף עלה בידה (אורון, 2011: 25).

הראינו כי תוכנית המסע לפולין ("את אחי אנוכי מבקש") מהווה כר פעולה חינוכי יעיל ואפקטיבי בתהליכי החיברות של מערכת החינוך, בחיזוק הזהות היהודית בקרב בני הנוער ותחושת ההשתייכות לעם היהודי ולמדינת ישראל. המסע לפולין מוביל אותם אל מחזות זיכרון השואה ואל ההיסטוריה היהודית בת אלף השנים במזרח אירופה. המכלול והתהליכים המתרחשים במסע מהווים מנוף השפעה משמעותי בידי מערכת החינוך בנושא הוראת השואה להבניית הזיכרון הקולקטיבי ולחיזוק התודעה היהודית. "תופעת" המסע לפולין בבית הספר משפיעה על כלל המתרחש בחדר המורים ועל מכלול הנושאים הלימודיים-חברתיים-ערכיים המתקשרים ליציאת המשלחת לפולין. חשיבות תוכנית המסע היא בעצם בעיצוב תפיסת "נוף פולין" בעיני כלל המשתתפים ובהגדרת הפרטים המשמעותיים: מהו סיפור הזיכרון שיובא בפני התלמידים וכיצד ייזכר? איזה אתר לא ייפקד וייעדר ממעגל הזיכרון המובא בסיפורים ובאתרים הראויים להנצחה?

מדו"חות סיכום המסעות של ראשי המשלחות<sup>65</sup> עולה כי מסלולי הסיור והסיפורים המובאים בהם חזרו על עצמם בעקביות והשפיעו על מכלול ההתרשמויות והרגשות של המשתתפים ועל אופי הזיכרון שהונחל להם על-ידי ניצולי השואה אנשי העדות והמדריכים. בשל היעדרה הבולט של תוכנית חינוכית כוללת,<sup>66</sup> התפתחה עם השנים תוכנית שהיא לכאורה מוסכמת על צוותי ההדרכה ובתי הספר, וזו אושרה לביצוע על-ידי מינהלת פולין. התוכנית שעוצבה בדרך זו לאורך 25 השנים הפכה להיות ה-"מסע" אל מחזות הזיכרון ומורשת העם היהודי שהיה. את מקומה של התוכנית החינוכית מילאו חוזרי המנכ"ל השונים בהוראות הקבע לאורך תקופה זו, ולמרות מעורבותם של גורמים רבים בציבוריות הישראלית, המסגרת ועקרונות הפעלת התוכנית לא השתנו לאורך כל השנים הללו. בהיעדרה של יד מכוונת להפקת החומרים, ניתבו המרכזים החינוכיים את תוכניותיהם בנושא השואה בהתאם לדגשים, לאידיאולוגיות ולאינטרסים שלהם.

הזיכרון הקולקטיבי נוצק בקולם של אנשי העדות באתרים השונים ובאנדרטאות, ההופכים יחד למורשת היסטורית משותפת רוויית מסרים סמליים בטקסים המתקיימים במחנות

ההשמדה ובאנדרטאות ובשיחות המתקיימות בערבים בבתי המלון. איש העדות המביא את סיפורו האישי מתווך את חוויית השואה למשתתפים ובדבריו הוא דורש מהם להיות "העדים של העדים" (פלדמן, 2001). את התהליך המלא עם התלמידים משלימים בתוכן ובידע המדריכים לאורך המסלול, והמחנכים בעיבוד החוויה בסוף יום הפעילות. היות והלאום הוא מוצא משותף וגורל משותף (שביד, 1969) אזי מוצא וגורל אלו מקבלים משמעות עמוקה במסע המתרחש בפולין ובנרטיב המתעצב בו.

חשוב לציין כי שימוש מכוון בהתנסויות רגשיות אינו בהכרח 'שטיפת מוח' יותר מפעילויות חינוכיות אחרות. תפקידה של מערכת החינוך בכלל והחינוך הבלתי פורמאלי בפרט הוא לסייע לתלמידים להתמצא במבין המורכב תוך זהירות רבה, מניעת אינדוקטרינציה ולאפשר בדרך מאוזנת ורגישה פתיחות לבירור עמדות בדיון פתוח ושיח ביקורתי על זהותם ותודעתם היהודית (מרדכי ניסן, 2010: 50).

חזן (1999) ממחיש את נושא החינוך לעיצוב הזהות היהודית בתכני המסע בציטוט מדברי המבוא בחוברות:

הביקורים האלה נראים בעינינו כהתנסות בחוויות הנוגעות עד עמקי הנפש ומעבירות תחושה חזקה ממילים על חיים יהודיים מפוארים שנחרבו [...] ממסע זה ישובו תלמידינו מחזקים בהרגשת שייכותם לתולדות ישראל ולמורשתו (חזן, 1999).

בעקבות טענתם של החוקרים הרבים על משמעות השואה בתהליך עיצוב הזהות והזיכרון הקולקטיבי בחברה הישראלית (קרן, 1985, 1998; דרור, 2004, 2008א; דוידוביץ וסואן, 2011; אורון, 2011), ניתן להבין ולהסביר את הקשר ההדוק בין התוכניות והפעילויות שהוכנו עבור המסעות לפולין, ובין הפעילויות האחרות בנושא השואה לעיצוב נרטיב לאומי-יהודי ואת תהליך עיצוב הזיכרון הקולקטיבי המתקיים במהלך המסע לפולין. התוכניות החינוכיות וחוברות הפעילות בנושא השואה והמסעות הן תוספות לחומר הנלמד במסגרת תוכניות הלימוד בהיסטוריה אותן סקר במחקריו דרור (2008ב). היעדרה של תוכנית חינוכית כוללת כמו גם היעדרה של יד מכוונת לפיתוח תכנים ותוכניות על-ידי המרכזים החינוכיים, לא פגעו במהות המרכזית שלשמה נועדו המסעות לפולין. אף אם בסופו של יום מצא עצמו מינהל חברה ונוער עוסק בשיגור המשלחות לפולין בהיבטים האירגוניים והביטחוניים, המחקר האחרון (ראמ"ה, 2011) מבהיר במובהק, מהצהרת עמדות התלמידים, כי אכן המטרות שהוגדרו בחזר המנכ"ל הראשון ב-1988 למסעות אלה מושגות בסופו של התהליך גם היום.

## הערות

<sup>1</sup> מינהל חברה ונוער במשרד החינוך אחראי על החינוך הבלתי פורמלי "הממשלתי" בכלל מערכת החינוך, או חינוך בלתי פורמלי למחצה בבית הספר, כפי שמכנה אותו מיכאל גל (1985). החינוך הבלתי פורמלי המתרחש במסגרת בית הספר פועל בצורה מובנית להקניה שיטתית ומכוונת של ידע, נורמות, ערכים ומיומנויות, עם מידה רבה של גמישות מבנית לגבי מסגרת ההפעלה, מקום הפעילות, משך הפעילות והחומרים.

<sup>2</sup> על המשלחת הראשונה מספרת נילי קרן בריאיון (10.7.2012).

<sup>3</sup> על-פי דבריו של אברהם אצילי כפי שתועדו בריאיון (8.7.2012). פרטים נוספים ראו: **בשביל הזיכרון, 7**, עמ' 7, אוקטובר 1995, הוצאת "יד ושם".

<sup>4</sup> פרטים על המשלחת הראשונה הובאו בראיונות עם אברהם עודד כהן (21.8.2012) ועם יוסי לוי (19.8.2012) שהובילו את המשלחת הממלכתית הראשונה לפולין. עודד כהן ניהל לאחר מכן את מינהלת פולין במינהל חברה ונוער עד שנת 2008.

- <sup>5</sup> מתוך ריאיון עם אברהם עודד כהן (21.8.2012) המתאר את שלבי ההולדה הראשוניים של רעיון המסעות הממלכתיים לפולין.
- <sup>6</sup> תופעה דומה נמצאה בסיוורים של בני הנוער בארץ במסגרת "החוויה הישראלית" במחקרו של אריק הנרי כהן ואחרים (2010). דגם הביקורים של הנוער היהודי בישראל עוצב עוד בשנת 1947, לפני קום המדינה, והוא מתקיים כמעט באותה מתכונת עד היום.
- <sup>7</sup> ברוב סיכומי המסעות ניתן לראות את התייחסותם של ראשי המשלחות לחשיבות האתרים ותוכנית המסע כגורם המשפיע באופן משמעותי על תחושותיהם של המשתתפים ועל "הצלחת" המסע בהשגת המטרות.
- <sup>8</sup> פרטים על גיוס חברי הוועדה ותרומתם לתהליך לא תועדו, לכן הובאו כאן מתוך ראיונות עם הדמויות המרכזיות אשר פעלו באותם ימים: אברהם אצילי, נילי קרן ואברהם עודד כהן.
- <sup>9</sup> חוזר מיוחד התשמ"ט – שכפול/1: קריטריונים והנחיות לאישור משלחות נוער לפולין, משרד החינוך והתרבות; חוזר המנהל הכללי, אלול התשמ"ח, ספטמבר 1988.
- <sup>10</sup> מתוך נייר עמדה של מטה משלחות הנוער לפולין בנושא. נערך על-ידי ישראל קרצנר ב-2010.
- <sup>11</sup> ראו חוזרי מנכ"ל:
- חוזר מיוחד התשמ"ט – שכפול/1 קריטריונים והנחיות לאישור משלחות נוער לפולין, משרד החינוך והתרבות, חוזר מנהל כללי, אלול (התשמ"ח) – ספטמבר 1988.
- משרד החינוך, התרבות והספורט, חוזר מנכ"ל מיוחד אודות מסעות בני הנוער לפולין – ז' שבט התשנ"א – ינואר 1991.
- משרד החינוך, התרבות והספורט, חוזר המנהל הכללי, הוראות קבע, נ"ט/10 (א), סיוון התשס"ט – יוני 1999.
- משרד החינוך, התרבות והספורט, חוזר המנהל הכללי, הוראות קבע, משלחות הנוער לפולין – "את אחי אנוכי מבקש" סה/4 (ב), כסלו התשס"ה – דצמבר 2004.
- <sup>12</sup> [/http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/MinhelethPolin](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/MinhelethPolin)
- <sup>13</sup> תוכניות הקורסים להכשרת מדריכים למשלחות הנוער לפולין מופעלות על-פי אותם עקרונות לאורך השנים בשנייה מזעריים. התוכניות משקפות את משך הזמן המושקע בהכשרה בנושאים המתבקשים מאופי מסלול הסיוור בפולין. מרבית הזמן עוסקים החניכים בעולם היהודי שהיה בפולין, בשואה ובהשמדת העם היהודי במהלך מלחמת העולם השנייה, במאבק ובהישרדות בגטאות. עיסוקם בפולין ובמערכת היחסים בין יהודים לפולנים הוא מועט.
- <sup>14</sup> ראו חוזר מנכ"ל משלחות הנוער לפולין "את אחי אנוכי מבקש", דצמבר 2004, עמ' 6-7, מטרות 2.1.3 ו-2.1.6.
- <sup>15</sup> ראו סכמה לניתוח התוכניות החינוכיות של מינהל חברה ונוער בין השנים 1988-2008 אצל א' שיש (2013).
- <sup>16</sup> אברהם אצילי, נילי קרן ועודד כהן מדווחים בראיונות שהתקיימו עימם על כך שוועדת פולין בתחילת הדרך הייתה בעצם הגורם המכוון של תפיסת תוכנית המסעות, גיבוש המסלול ויחידות התוכן שבו. המסלול הורכב ממשולש הערים ורשה, קראקוב ולובלין, ובין ערים אלו נעו התלמידים בהתאם לסיפורי אנשי העדות ניצולי השואה. אצילי וקרן הביאו לשולחן הדיונים את הניסיון שצברו במסעות הראשונים שהוציאו לפולין עם תלמידי התנועות (אברהם אצילי את חניכי השומר הצעיר ונילי קרן את התק"מ). לצוות נוספו מפקחים ממינהל חברה ונוער (טובה צור), ונציגים מכל המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה.
- <sup>17</sup> טובה צור, מנהלת תחום תכנים ותוכניות במינהל חברה ונוער באותן השנים מסבירה בריאיון (27.8.2012): "ההתרשמות מהשאלונים שמילאו המשתתפים במסעות הראשונים הייתה כי נושא המחנות והקורבנות היה דומיננטי. המינהל ביקש להוסיף את הממד החינוכי שלא הובא מספיק לידי ביטוי והוא אלף שנות יהדות. מי היא הקהילה היהודית שהושמדה? מה ההיסטוריה שלה? זאת כדי לאזן בין מראות השואה להיסטוריה של העולם היהודי העשיר שהיה בפולין. היה קשה להשיג חומרים מתאימים גם לתפיסת עולם החינוך הבלתי פורמלי. לכן פנו לבית התפוצות והם סייעו מאוד בהפקת החוברת הזאת".
- <sup>18</sup> עוד מסבירה טובה צור (שם): "היה חשוב להראות למשתתפים במסע כי ההיסטוריה היהודית איננה מתחילה בשואה אלא יש לה שורשים עמוקים מאוד ומפוארים בני מאות שנים".
- <sup>19</sup> מתוך ריאיון עם נילי קרן (מרצה בסמינר הקיבוצים וחברה בוועדת פולין באותה עת) (10.7.2012): "התבקשתי להוביל את ליקוט החומרים ההיסטוריים לצורכי ההכנה". טובה צור מסבירה כי בצד העיוני היסטורי הונח לאנשי המכונים לקדם את התכנים והמקורות ההיסטוריים להעשרת הידע ולהקניית כלים להתמודדות עם התכנים. אלה לא היו חומרי הדרכה של המינהל אלא תכנים של המומחים מהמכונים.
- <sup>20</sup> מתוך ריאיון עם עודד כהן (21.8.2012): "הצוות החינוכי היה אמור להיות בעצם צוות ההדרכה לאורך המסלול ועל הפרטים והסיפור באתרים וביניהם יוסיפו אנשי העדות משלהם. היות ומשימת ההדרכה בפולין למורים המלווים, שגם להם זו הייתה הפעם הראשונה, נתפסה כמורכבת מאוד, ביקשתי שתפוח המקראה ועליה עוד הוספנו קורס הכשרה למורים, שגם נתבקשו להכין את התלמידים באמצעותה".

<sup>21</sup> "מכון אייבשיץ" בחיפה הנו מרכז חינוכי ללימודי השואה שנוסד ב-1987 ביוזמתו של יהושע אייבשיץ לזכר אשתו חדווה. אייבשיץ תרם את התרומה הראשונית לביסוס המכון וכתב כמה ספרים על עמידה יהודית בשואה. <http://www.shoa.org.il>

<sup>22</sup> נילי קרן וישראל קרצנר, המפקח הממונה על הנושא בתחום נוער וקהילה עד שנת 2010, בריאיון (10.7.2012, 14.6.2012) בהתאמה) מסבירים בראיונות שהתקיימו איתם, מדוע הופקה הערכה למדריך. לטענתם, הדרכת המחנכים את התלמידים ושילוב אנשי העדות בתהליכי ההדרכה, לא הצליחו בלשון המעטה. לכן הוחלט לכלול במסע מדריכים מקצועיים אשר יוכשרו לכך במיוחד והם שויבילו את המסע בהיבטי התוכן. המחנכים יקבלו תפקידים אחרים בהכנת התלמידים בבית הספר ובמסע בפולין. לכן נדרשו חומרים אשר יהיו בידי המדריכים, גם מקראה ובה אסופת תכנים היסטוריים לצורך ההסברים בתחנות ההדרכה וגם אסופת מקורות אותנטיים (שירים, עדויות וכו') לפעילויות הייחודיות לאורך המסלול, בעצם כלי החינוך הבלתי פורמלי לשימוש בפעילויות השונות באתרים, בשיחות ובטקסים.

<sup>23</sup> בשנים ההן פעל "מרכז תרבות העמים לנוער" כמוסד חינוכי שריכוז פעילויות תרבות ופנאי לנוער ביקה למינהל חברה ונוער. המוסד נתמך על-ידי משרד החינוך לקידום פעילויות חינוך בלתי פורמלי ייחודיות.

<sup>24</sup> חוזר מיוחד התשמ"ט – שכפול/1, קריטריונים והנחיות לאישור משלחות נוער לפולין.

<sup>25</sup> מתוך דברי סגן ראש הממשלה ושר החינוך יצחק נבון במבוא לערכה למדריך: "את אחי אנכי מבקש – סיור בני הנוער בפולין", 1991.

<sup>26</sup> מתוך ריאיון עם נילי קרן (10.7.2012): "עם קבלת ההחלטה לשלב במסע את צ'כיה הוגדר לי כי הסיור ייערך בפראג [...] והביקור הנוסף ייערך בטרזין, בגטו טרזין ובמבצר. החוברת נערכה במתכונת של החוברות הקודמות - רקע היסטורי וקטעי מקורות. החוברת יועדה לשימוש המחנכים והתלמידים לצורך הכנה לקראת הנסיעה לצ'כיה ופולין והציפייה הייתה כי יעשה בה שימוש בשעת המחנך ובהכנה ליציאה למסע".

<sup>27</sup> מתוך ריאיון עם ישראל קרצנר (3.5.2012): "עם כניסתו של רובינשטיין לתפקיד שר החינוך, לאחר שהחליף את שולמית אלוני, הוא הוסיף את הממד האוניברסלי למטרות מתוך תפיסת עולם אידיאולוגית. קודמתו שולמית אלוני יצאה נגד המסעות בטענה שהם מובילים דווקא ללאומנות".

<sup>28</sup> מתוך ריאיון עם נילי קרן (10.7.2012): "בתכנים שנאספו למקראה היו חלקים היסטוריים עם הדגשת תוכן מיוחדת שתענה למטרות אותן הוסיף השר רובינשטיין. לפיכך הוספנו את הפרק על הגרמנים ועוזריהם וכן את נושא חסידי אומות עולם". קרצנר מסביר כי "אז החל להתגבש הרעיון לגבי מפגשי נוער ישראלי-פולני ולכן היה חשוב שנוסיף את המידע בנושא".

<sup>29</sup> לאורך כל השנים חוברות אלה חולקו לתלמידים היוצאים במשלחות לפולין. אחת למספר שנים עודכנה המחזור והופקה מחדש באותה מתכונת.

<sup>30</sup> מתוך ריאיון עם אברהם עודד כהן (21.8.2012): "לאחר התפילה הראשונה שנערכה בבית הכנסת טמפל בקראקוב, שהתקיימה בעקבות המפגש עם הקהילה היהודית, הובנה המשמעות החשובה שיש לתפילה בערב שבת לתלמידים. שמחה וריקודים ספונטניים החלו עם גמר התפילה והתרוממות הרוח הזאת הייתה מיוחדת. כדי לגשר על הפער שהיה בין התלמידים הדתיים לאלה שאינם דתיים בתפילה, הוחלט להפיק סידור תפילה שישמש את כל המשתתפים בתפילה. ניתנו הנחיות לשליח הציבור שמארגן את התפילה כי עליו לכוון את התלמידים לתפילה על-פי העמודים. כמו כן הוא יסביר לכולם את סדר התפילה ומה קורה בכל שלב. הנחיתי את האנשים לשלב בסידור גם את השירים היותר מוכרים טרם התפילה כדי ליצור אווירה נעימה ומשתפת לכל הנוכחים בבית הכנסת". עודד כהן מדגיש כי לא הייתה בעיניו כל משמעות לכך שבית הכנסת טמפל היה בעצם בית כנסת של הקהילה הרפורמית בפולין: "מה שהיה חשוב זה התפילה היהודית בערב שבת בפולין".

<sup>31</sup> מתוך ריאיון עם ישראל קרצנר (14.6.2012): "חוסר ההצלחה בהדרכת המחנכים למרות ההכנות ביד ושם נבע מעוצמת הרגשות. גם למחנכים שהיו אמורים להדריך זו הייתה חוויה ראשונית על אדמת פולין. בשביל המחנכים זה היה מסע מרגש ועוצמתי לא פחות מלתלמידיהם ואפילו יותר. חלקם היה דור שני לניצולים. המראות, הסיפורים שקיבלו חזות אמיתית באתרים, הטקסים והשיחות היו כבדים מדי עבור המורים. הכל היה חדש. כלומר, מפגש ראשוני שיצר קושי רב בהדרכה".

<sup>32</sup> מתוך ריאיון עם ישראל קרצנר (27.8.2012): "ההתנהלות של הקורס במרכז תרבות העמים לנוער לא הייתה מספקת ולא ענתה לצורך המורכב של הדרישה למדריכים מקצועיים ובמהירות. הכל היה ראשוני מאוד ומודל ההפעלה שהיה במשלחות הראשונות של שנת 1982 – 1983 של התנועות הקיבוציות לא התאים למשלחות של משרד החינוך. התעורר צורך חיוני להכין אחרת גם את התוכן של קורס המדריכים והמתודות להדרכה במסע. בנושאים אלה התקבצו שלושה אנשים: נילי קרן שהייתה מאוד מעורבת בנושא וגם היה לה הניסיון של משלחת התק"מ ואלכס דנציג שאודותיו שמעתי מ טובה צור ואנוכי".

<sup>33</sup> מתוך ריאיון עם אברהם עודד כהן (21.8.2012): "החומרים הראשונים שיצאו עבור המשלחות 'את אחי' אנוכי מבקש' לאורך המסלול ומעבר למסלול, חולקו לכל התלמידים שהשתתפו במסע ולצוות החינוכי אשר התבקש להכין את תלמידיו למסע". ישראל קרצנר (27.8.2012): "ההכשרה הייעודית של המדריכים להדרכה בפולין בעצם תופסת את המקום המרכזי ותוכניות הקורסים משלימות את הפער שנוצר בהיעדר חוברות. המדריכים לומדים את הנושאים ההיסטוריים והמתודות להעברה ברמה גבוהה, וכנראה זה מה שמסביר את חוסר הצורך בפיתוח חומרים חדשים".

- <sup>34</sup> ישראל קרצנר, מפקח משרד החינוך במינהל חברה נוער, הוא המפקח הממונה מטעם תחום נוער וקהילה אשר היה מופקד על המשלחות לפולין במינהל.
- <sup>35</sup> אלכס דנציג, חבר קיבוץ ניר עוז, נשלח כנציג על-ידי מחלקת החינוך של "יד ושם" להשתתף בצוות ניהול והדרכת קורס המדריכים.
- <sup>36</sup> מוזאון "בית טרזין" הוקם בשנת 1975 בקיבוץ גבעת חיים איחוד להנצחת קורבנות השואה מגטו טרזין שנרצחו על-ידי הנאצים במהלך מלחמת העולם השנייה. מתוך אתר האינטרנט של מוזאון בית טרזין. <http://www.bterezin.org.il/120869/h-beit-terezin>
- <sup>37</sup> את החוברת ערכה וכתבה אניטה טרסי, יועץ היסטורי רות בונדי. בצוות הפדגוגי היו מפקחים מהמינהל וממחלקת החינוך של "יד ושם".
- <sup>38</sup> מועד המציין מספר שנים (עשור עגול) 50, 60, וכו'.
- <sup>39</sup> המכון ללימודי השואה "משואה" הוא מוזאון ומרכז סמינרים בין-לאומי שנועד לעורר שיח על משמעות השואה לחברה ולתרבות שלנו היום. במכון יש ארכיון, ספרייה, פנימיה, אולמות דיון ואמפיתאטרון, שנועדו לשרת את ציבור המשתלמים והחוקרים, וכן לקרב את הקהל הרחב לדיון בקשר שבין זיכרון השואה לשאלות מרכזיות העומדות על סדר היום הציבורי. <http://www.massuah.org.il>
- <sup>40</sup> יוסי לוי ניהל את מינהלת פולין והמשלחות בין השנים 1989-2008. מתוך ריאיון עמו (19.8.2012): "תהליך הצמיחה המהיר של המשלחות הבית ספריות שיצאו באופן עצמאי לפולין חייב היערכות ארגונית ותוכנית חדשות. המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה נבחרים על-ידי בתי הספר כגורם חלופי להכנת התלמידים לקראת יציאתם למסע בפולין". גם טובה צור וגם ענודד כהן מסבירים כי המומחים בעצם היו במרכזים החינוכיים, ולכן הם לא ראו בעיה בכך שבתי הספר מכוונים אליהם לצורכי ההכנה.
- <sup>41</sup> ישראל קרצנר (14.6.2012): "בנקודה הזו המינהל משקיע את המאמצים בצד הארגוני על חשבון התכנים בשל הצמיחה בכמות בתי הספר, והמרכזים החינוכיים ממלאים את הצורך שנוצר להכנת התלמידים לקראת היציאה לפולין".
- <sup>42</sup> ישראל קרצנר וטובה צור טוענים כי היעדר הפקות חומרים חדשים בנושא המשלחות וזיכרון השואה נבע ממיקוד הטיפול ברצח ראש הממשלה יצחק רבין ומריבוי אירועים ולכן הצוותים התמקדו בהפקת חומרים לפעילות והנחיה להתמודדות חינוכית עם אירועים אלה.
- <sup>43</sup> חברי המערכת של הספר: ד"ר נילי קרן, נאוה סמל, איה בן נפתלי, ד"ר דוד אסף, יועץ מדעי. הספר בעצם לוקח את האחריות על הכנת המשלחות בהצהרת העורך ומציב את "משואה" כמרכז החינוכי להובלת הנושא במערכת החינוך.
- <sup>44</sup> יוסי לוי וישראל קרצנר מסבירים בראיונות שהתקיימו עמם (19.8.2012, 27.8.2012) כי המשימה המרכזית, קרי הוצאת אלפי תלמידים לפולין, הייתה מאוד מורכבת, ולכן נושא התוכן עבר לידי המומחים במרכזים החינוכיים; המינהל מתמקד בקורס המדריכים בשיתוף יד ושם בבית הספר הארצי לחינוך ונוער בפתח תקווה, בטיפול האינטנסיבי במשלחות הבית ספריות ובכל הנושאים הלוגיסטיים הנדרשים לכך מול חברות הנסיעה וחברות התעופה.
- <sup>45</sup> את האוגדן "בעקבותיהם – מדריך למסייר בטרזין" כתבו ישראל קרצנר ויעל ברנהולץ, מפקחים במינהל חברה ונוער, חוה דרורי, יהודה הופרט ואניטה טרסי ממוזאון בית טרזין והייעוץ המדעי הוא של רות בונדי. ישראל קרצנר: "המדריך 'בעקבותיהם' הופק כצורך שעלה מהשטח. גטו טרזין היה בתוך עיר חיה ותוססת ונוצרה בעיה עם ההדרכה בתוך העיר. כדי להתמודד עם ההדרכה בעיר (התמודדות עם רעש, עם התושבים שחיים את היוםיום שלהם, חנויות ותנועת האנשים) שהיו בעצם גורמים מסיחים בהדרכה, פיתחנו תפיסת הדרכה בטרזין. החוברת באה כדי לפתור את הבעיות הדידקטיות שעלו בהדרכה בטרזין. רצינו ללמד את המדריכים והמחנכים את השיטות והמתודות. האינטרס של מוזאון בית טרזין היה לשמר את הזיכרון של הקהילה משם ולכן הופק האוגדן במשותף".
- <sup>46</sup> מרכז "מורשת" הינו מרכז חינוכי להנחלת זיכרון השואה שנוסד בשנת 1963 בידי קבוצת לוחמים-פרטיזנים ניצולי השואה, בעיקר אנשי תנועת "השומר הצעיר". מטרתה של הקבוצה, בראשות אבא קובנר, הייתה להבטיח את הנצחת גבורתם של מורדי הגטאות ולוחמי המחתרת נגד הנאצים. ב"מורשת" נמצאים ארכיון, הוצאת ספרים וכתב העת "ילקוט מורשת", אוספים, חומרי תיעוד, מסמכים וזיכרונות.
- <sup>47</sup> ישראל קרצנר בריאיון (3.5.2012): "ייעודם של המדריכים למסייר היה לענות על הצורך הייחודי למסייר הישראלי בערים אלה, כפי שמצוין במבוא למדריך למסייר, ובמיוחד כדי לסייע לתלמידים ולמורים היוצאים למסע לרכז את התכנים לקראת הביקור בערים אלה. החוברות שהופקו בראשית הדרך היו בבחינת מעט מדי ומיושן לעומת הידע והניסיון שנצבר עם השנים. לעומת זאת, יתרונו של מרכז 'מורשת' היה בהפקת חומרים והוצאת ספרי זיכרון ועדות, לכן טבעי היה שנשתף פעולה בהפקת המדריכים שמבחינתם היה להם גם ערך מסחרי להפצה לתייר העולמי המגיע לפולין. המדריכים תורגמו לשפות רבות".
- <sup>48</sup> גיליונות "על סדר היום" יצאו לאור בפעם הראשונה בשנת 2000 על-ידי מינהל חברה ונוער.
- <sup>49</sup> בין התוכניות וחומרי הפעילות השונים נמצא חוזר המנהל הכללי, משלחות הנוער לפולין "את אחי אנוכי מבקש" סה/4 (ב), כסלו התשס"ה – דצמבר 2004. חוזר זה, אף שהוצא לאור כחוברת המאגדת את כלל

- ההוראות וההנחיות ליציאת משלחת נוער לפולין, מרבית תכניו כתובים כתוכנית חינוכית על כל מרכיביה.
- <sup>50</sup> מתודות שונות שולבו בתוכניות, ביניהן: צפייה בסרטים ודיון בהם, משחקי הדמיה, משחקי תפקידים, מדרשי תמונה, תרגילי עמדות, ניתוחי אירועים, דיונים בטקסטים, טקסים, ראיונות ועוד.
- <sup>51</sup> סדרת שקופיות בליווי מוזיקלי ובה 12 סיפורים חסידיים מתקופת השואה. ניתן לצפות בתוכנית זו שהוסבה לקבצים דיגיטליים באתר: [www.youtube.com/watch?v=Uj3zScXKc5w](http://www.youtube.com/watch?v=Uj3zScXKc5w)
- <sup>52</sup> בתוכנית "אסתכל בעמוד ואחלום עץ מוריק" נעשה ניסיון להפגיש את התלמידים עם בעיות קיומיות של העם היהודי בתקופת השואה תוך שילוב בין מקצועות שונים: היסטוריה, ספרות, מוזיקה ואמנויות, זאת באמצעות עיון במבחר רחב של קטעי עדות וספרות, שירים ותמונות, שרובם נכתבו בזמן השואה וחלקם נכתבו אחריה. המשותף לכולם הוא שנכתבו על-ידי אנשים ששרדו את התופת.
- <sup>53</sup> בחזור המנהל הכללי, הוראות קבע, נ"ט/10 (א), סיוון התשנ"ט – יוני 1999, עמ' 25. הנחיה זו מאפשרת למינהל חברה ונוער להתוות את הנושאים, המטרות והתהליכים החינוכיים באמצעות המדריכים שהכשרתם נמצאת באחריותו.
- <sup>54</sup> ראה סקירת המחקרים אצל שיש (2013).
- <sup>55</sup> גם אם ההנחה היא כי אין תחליף למסע לפולין וכל הפעולות המתקיימות בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי להנחלת זיכרון השואה ומשמעותיה אינן מסוגלות להגיע לאותן תוצאות, מן הראוי היה שייבדקו חלופות שכאלה.
- <sup>56</sup> המחקרים והדיונים על מסעות הנוער לפולין יצאו תמיד מנקודת ההנחה שהמסע המתקיים הוא הדרך היחידה, ללא שום בדיקה משמעותית. זאת ציינו חוקרים, פוליטיקאים, אנשי ציבור, עיתונאים ונציגי עמותות חברתיות, ולא כדי לבחון את משמעות המסע ואפשרויות נוספות כחלופה, אלא להוביל מקבלי ההחלטות לסייע בתקציבים להנגשת המסע לכל התלמידים במדינת ישראל. רק בשנת 2010 הנחה מבקר המדינה את משרד החינוך לבדוק את המטרות ואת תוכנית המסע מחדש.
- <sup>57</sup> תוכנית זו יועדה ליועצים החינוכיים ולפסיכולוגים המתלווים למסע. בתוכנית זו הדגש הוא יותר רגשי-נפשי אך עדיין עוסק במעגלי החוויה של המסע, כך שגם בתוכנית זו ישנו ההיבט היהודי, אם כי לא בעוצמה כבתוכניות אחרות.
- <sup>58</sup> חוזר מנכ"ל מיוחד (1988). קריטריונים והנחיות לאישור משלחות הנוער לפולין, משרד החינוך.
- <sup>59</sup> על-פי הראיונות עם נילי קרן (10.7.2012), אברהם עודד כהן (21.8.2012) ואברהם אצילי (8.7.2012).
- <sup>60</sup> מתוך דברי המבוא למקראה "את אחי אנוכי מבקש – לאורך המסלול", ליקטה וערכה נילי קרן, מינהל חברה ונוער, משרד החינוך, מהדורה מעודכנת, 2000.
- <sup>61</sup> חזן (1999) טוען כי השרים, באמצעות חוזרי מנכ"ל, השפיעו על הדגשים בתוכן הפעילות בהתאם לזרם הפוליטי ממנו באו. "חוזר זה נכתב בתקופת השר זבולון המר, איש המפד"ל. הוא מביע השקפת עולם שבה יש דגש על הזהות היהודית. לאחר מכן, עם התחלפות השר, התחלף גם הדגש".
- <sup>62</sup> הזיכרון המשותף של העבר מעצב את גבולות השייכות, מאשש את תחושת ההמשכיות ומבנה את ההתפתחות ההיסטורית מנקודת ראשית אל ההווה המציב תקווה לעתיד משותף.
- <sup>63</sup> חיבור זה לא בדק חומרים מקומיים אלה, אך מומלץ שנושא זה ייבדק בעבודה נפרדת.
- <sup>64</sup> גם מבקר המדינה (2010) טוען כי אין פיקוח ובקרה של משרד החינוך על המרכזים החינוכיים להנחלת השואה. דרור (2008א) מדבר על תפקידו של החינוך הלאומי ללכד את התלמידים היחידים ואת השכבות השונות בחברה לעם אחד.
- <sup>65</sup> דיווחים מתוך דוחות סיכום של ראשי המשלחות שהוגשו למינהלת פולין בתום כל מסע.
- <sup>66</sup> התוכנית החינוכית אמורה להגדיר: רציונל, מטרות, תכנים, סילבוס, מושגים, מיומנויות, אסטרטגיות הוראה/הדרכה, עזרים, משכי זמן ומדדי הערכה לעיצוב התהליכים החינוכיים למשלחות הנוער היוצאות לפולין. בין כלל התוכניות החינוכיות שפותחו לא נמצאה תוכנית המשרד למסעות בני הנוער לפולין.

## רשימת מקורות

- אורון, י' (2011). השואה בזהות ובזיכרון היהודי. בתוך: נ' דוידוביץ וד' סואן (עורכים), **זיכרון השואה סוגיות ואתגרים** (עמ' 17-32). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- אצילי, א' (1998). מסעות לפולין. **ילקוט מורשת**, ס"ו, 105-115.
- גל, מ' (1985). החינוך הבלתי פורמלי בישראל. בתוך: ו' אקרמן, א' כרמון וד' צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה** (עמ' 601-666). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דוידוביץ, נ' וסואן, ד' (2011). מסעות בני הנוער לפולין: בעד ונגד. בתוך: נ' דוידוביץ וד' סואן (עורכים), **זיכרון השואה סוגיות ואתגרים** (עמ' 76-99). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- דרור, י' (2004). מערכת החינוך כסוכנת הפטריוטיזם היהודי במדינת-ישראל – מציונות חלוצית לישראליות מאוונת. בתוך: א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), **פטריוטיזם – אהבים אותך מולדת** (עמ' 137-173). תל-אביב: דיונון והקיבוץ המאוחד.
- דרור, י' (2008א). **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**. ירושלים: מאגנס.
- חזן, ח' (1999). שלוש פנים לשואה: דיון השוואתי בהכנת תלמידי בתי ספר שונים למסעות פולין. **פנים**, 11, 66-75.
- כהן, א"ה (2010). **הוראת השואה בבתי ספר ממלכתיים בישראל מחקר חינוכי 2007 – 2009**. רמת גן וירושלים: בר אילן וועדת התביעות.
- נבון, י' (1991). **את אחי אנכי מבקש – סיור בני הנוער בפולין, ערכה למדריך** (מבוא). חיפה: מרכז תרבות העמים לנוער בשיתוף המכון ללימודי השואה על שם חדוה אייבשיץ.
- פורטר, ר' וקדרי, נ' (1989). **מסע לפולין – אל עולם יהודי שנעלם**. תל-אביב: בית התפוצות.
- פלג, ח' ורותקופ-הרמתי, ש' (2010). **מודל לניתוח תוכניות חינוכיות בחינוך הבלתי פורמאלי**. ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.
- פלדמן, ג' (2001). בעקבות ניצול השואה הישראלית, משלחות נוער ישראליות לפולין וזהות לאומית. **תיאוריה וביקורת**, 19, 167-190.
- פרידמן, י' (2005). **מדידה והערכה של תוכניות חברתיות וחינוכיות** (עמ' 15-29). ירושלים: מכון סאלד.
- קרן, נ' (1985). **השפעת דעת הקהל מחד גיסא ומחקר השואה מאידך על תולדות הוראת השואה בבתי הספר הממלכתיים העל יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948-1981**. עבודה לקבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- קרן, נ' (1998). מסע לעיצוב הזיכרון – סיורי בני הנוער בפולין. בתוך: י' רפל (עורך), **זיכרון גלוי זיכרון סמוי: תודעת השואה במדינת ישראל** (עמ' 93-100). תל-אביב ותל-יזחק: משרד הביטחון ומשואה.
- קרצנר, י' (2010). **אבני הדרך בתוכנית החינוכית של המסע לפולין** (נייר עמדה). ירושלים: משרד החינוך, מנהל חברה ונוער.
- רובינשטיין, א' (1995). החשיבות החינוכית של משלחות הנוער לפולין ולאתרי ההשמדה. **בשביל הזיכרון**, 7, 4.

רפל, י' (עורך). (1999). **לקראת מסע – במחוזות הזיכרון במזרח אירופה**, שנתון משואה כ"ז, משרד הביטחון ו"משואה". עמ' 7.

שביד, א' (1969). **עד משבר ירושלים** (עמ' 48-58). ירושלים: הוצאת זק.

שביד, א' (1972). **לאומיות יהודית**. ירושלים: הוצאת זק.

שיש, א' (2013). **מעומקי הרגש והתודעה**. עבודה לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב.

#### מקורות במרשתת (אינטרנט)

דרור, י' (2008 ב). **טיפול התודעה היהודית במערכת החינוך הישראלית: משלילת הגולה בתקופת היישוב לעמיות יהודית בימינו:**

[http://www.bh.org.il/Data/Uploads/yuval\\_dror.pdf](http://www.bh.org.il/Data/Uploads/yuval_dror.pdf)

הודעה לעיתונות 2.1.12 דוברות משרד החינוך. **סבסוד משלחות לפולין של תלמידים נזקקים**. ביקורת המדינה, כנסת ישראל.

ניסן, מ' (2010). **רגש והכרה בהתפתחות הזהות היהודית – עיון פסיכולוגי:**

[http://my.mli.org.il/mli\\_pdf/publications/heb/Jewish\\_Identity\\_Nisan\\_2010.pdf](http://my.mli.org.il/mli_pdf/publications/heb/Jewish_Identity_Nisan_2010.pdf)

ראמ"ה (2011). **הערכת מסעות בני נוער לפולין 2011, תרומת המסע מבחינה קוגניטיבית, רגשית וערכית**. הרשות הארצית למחקר והערכה, תל-אביב.

<http://cms.education.gov.il/educationcms/units/rama/haarachatprojectim/polin.htm>

#### ראיונות אישיים עם מקבלי ההחלטות (הראיונות הוקלטו ותמללו)

אברהם אצילי, 8.7.2012

יוסי לוי, 19.8.2012

אברהם עודד כהן, 21.8.2012

טובה צור, 27.8.2012

נילי קרן, 10.7.2012

קרצנר ישראל, 3.5.2012; 14.6.2012; 27.8.2012